

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 1, No.53, Spring 2022, pp

The Opposition of Thought Schools of the Islamic World based on the Typology of Theological Refutation of Nadim's *Kitab al-Fihrist*

Saeed Tavoosi Masroor*

Mahdiyeh Pakravan**

Zahra Salarian***

Abstract

The intellectual debates from elite schools to the political arena are always considered an essential part of a society's thought schools. Some of such reflections can be understood from the resources of each period. Refutation is a type of writing whose primary purpose is to prove the invalidity of a particular belief or claim. The present study aims to examine the refutations introduced in the *Kitab al-Fihrist* of Nadim; some of which have generally disappeared. However, the analysis of their names and types can help to analyze the thought schools of the early Islamic society until 377 AH. Based on the typological technique, this research has studied three types of theological refutations: 1) group-based (religions, eclectic ideas, and cults), 2) individual-based (individuals or their works), and 3) thematic-based. The results show that the Mu'tazilites were the pioneers of the refutations written on others and even among themselves, followed by the Imamis with a long distance. Most Refutations have been devoted to Christians. The determinists in the refutations in sects and religions have been criticized and rejected indicating the intellectual conflict of the Islamic society with determinism. The individual-based refutations written on the person or their works focused on the Mu'tazilites and their theological disputes. Bishr Ibn Mo'tamar and Abu Ali Jobba'i are known as the most famous apostasiographers. In the thematic-based type of refutation, the subjects of 'Imamate, Prophethood, Resurrection, and *the Qur'an* have received more attention. The origin of refutations came from Baghdad.

Introduction

* Assistant Professor of Theology and Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
(Corresponding author) saeed.tavoosi@gmail.com

** PhD Candidate in Islamic History, Al-Zahra University, Tehran, Iran

*** Master of Philosophy and Islamic Theology, Qom University, Qom, Iran

In Islam, like other religions, sectarianism has been influenced by various factors reflected in books and treatises. In each era, analyzing the titles of books can help to better understand discourses and intellectual geography. The early Islamic centuries are no exception, especially since it is a period of particular importance for understanding thought schools. These currents are known as the source of change and influence.

The writing of books is accelerated from the second century AH, and varied types were produced. The refutation text is one of the types of books. A significant part of Islamic works is documented in criticism and rejection of each other. Although there are not many works left from the earliest sources, examining the books' names and their authors can show the concerns of Islamic thinkers and the intellectual conflicts in the Islamic society. These are the most critical factors eroding the power of the Islamic world.

Materials and Methods

Considering the importance and precedence of *Al-Fihrist*, written in 377AH, we examined the refutations based on the typological technique according to their numbers, authors and religion, subject, author's geographical location, and other types of information. The focus of the research is on Theological Refutations.

In this research, 369 refutations were extracted from *Al-Fihrist*. The necessary information was gathered based on other sources of Biography, Classes, History, Geography, etc. due to incomplete details in the fields.

Discussion of Results and Conclusions

Traditional refutations emerged in the early Islamic society by theologians to disprove rival beliefs or claims. The review of 369 refutation titles in *Al-Fihrist* showed that Baghdad was their primary origin, and their main topic was theological discourse (287 Refutations). The Mu'tazilites were pre-eminent in the theological refutations followed by, with a great distance, the Imamis. The theological refutations of Nadim's *Al-Fihrist* were examined under three main categories. The refutation is written chiefly about the Christians regarding the eclectic religion. Determination has been criticized and rejected the most among the sects, showing the importance of determinism debates in the Islamic society.

In individual-based writing (individuals or their works) on a particular person or book of refutation, Mu'tazilite theologians were the most suspect of refutation. Yet, many intra-religious refutations have risen from their extreme rationalism. Rationalism based on Islamic heritage was influenced by ideas such as Greek philosophers and Iranian and Indian ontologists as well.

Most of the refutations were Mu'tazilites, and most denied in refutations were Mu'tazilites indicating that the Mu'tazilites were claimants of theology. By presenting more or less systematic ideas based on rationalist conceptions, they formulated their theological views and rejected the opinions of others accordingly. This approach was inclusive and was not limited to Islamic sects and religions, as most refutations were Mu'tazilites. Among the refutations of the Imamis against the Mu'tazilites, most works were related to the Al-Shaykh Al-Mufid who encountered them by their methods. He noticed more of the issue of Imamate as the most critical point of difference between Shiites and Mu'tazilites. Imamate, prophecy, resurrection, and *the Qur'an* have received more attention in thematic-based refutations.

Keywords:

Refutation, Thought schools of the Islamic world, *Kitab al-Fihrist*, Nadim, Mu'tazilites.

References:

1. Amin, S. M. A. (1982). *A'yan al-Shi'a*. Beirut: Dar Al-Ta'aruf lil-Matbu'at.
2. Ansari, H. (1979). Unspoken words about radiyah of Ebn Razam Ta'i Küfi to the 'Isma'iliyah. *Barresihaye Tarikhi*, (n.p).
3. Ansari, H. (1993). *Ebn Nadim; The Great Islamic Encyclopedia*. Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia.
4. Anvari, M. J. (2014). *Raddieh nevisi; encyclopedia of the world of Islam*. Tehran: The

- Encyclopaedia Islamica Foundation.
5. Aqa Bozorg Tehrani, M. M. (1982). *Al-dhari'a ila taṣanif al-Shi'a*. Beirut: Dar Al- Azva.
 6. Ash'ari, A. A. I. (1979). *Maqalat al-islamiyin wa-ihtilaf al-muṣallin*. Germany-Wiesbaden: Franz Steiner.
 7. Badawi, A. R. (1993). *History of theological thoughts in Islam*. Translated by Hossein Saberi. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.
 8. Baghdadi, A. T. (1987). *Al-farq bayna al-firaq wa-bayan al-firqah al-najiyah minhum*. Beirut: Dar Al-Jil & Dar Al-Afaq.
 9. Behbudi, M. B., & Sarshar, M. (2014). Fihrist asma' musannifi l-Shi'a. *Hadith Pajūhi*, 12, 189-214.
 10. Crone, P. (2010). *Medieval Islamic political thought*. Translated by Mas'ud Ja'fari. Tehran: Sokhan Publication.
 11. Dhahabi, M. A. (1992). *Siyar a'lam al-nubala*. Beirut: Al-Risala Institute.
 12. Dinavari, A. D. (1989). *al-aḳbar al-tewal*. Qom: Manshurat Al-Radi.
 13. Ebn 'Imad, A. A. (1985). *Shadharat al-dhahab fi aḳbar man dhahab*. Damishq: Dar Ebn Kaṭir.
 14. Ebn Juljul, S. H. (1955). *Ṭabaqat al-aṭibba' w'al-hukama'*. Qahirah: Institut Français d'Archéologie Orientale.
 15. Ebn Khaldūn, A. M. (1987). *Kitab al-'ibar wa-diwan al-mubtada' wa-al-khabar fi ta'riḳh al-'Arab wa-al-Barbar wa-man 'aṣarahum min dhawi ash-sha'n al-aḳbar*. Beirut: Dar Al-Fikr.
 16. Ebn Manzūr, M. M. (1993). *Lisan al-'Arab*. Beirut: Maṭbū'ati Isma'ilis Institute.
 17. Ebn Razam, M. A. (2014-2015). *Al-Rad ala al-'Isma'iliyah al-Qaramiṭah*. Madina: Islamic University of Madinah.
 18. Emadi Haeri, S. M. (2008). Methodological comparison of two ancient bibliographies in the Islamic world (fihrist of Najashi wa fihrist of Ebn Kheir). *Mirror of Heritage*, 42, 140-160.
 19. Habibi Mzaheri, M. (2016). *Abū Ishaq b. Ayyash; The Great Islamic Encyclopedia*. Tehran: The Center of The Great Islamic Encyclopedia.
 20. Habibi, A. A. (1997). *History of theology in Iran and the world*. Tehran: Asatir Publication.
 21. Hunayn, B. I. (2000). *Risalat ila Ali ibn Yahya treatise for Ali ibn Yahya on works of Galen translated into Arabic*. Tehran: Institute of Islamic Studies of Tehran University & McGill University.
 22. Iqbal Ashtiani, A. (2004). *Ale Nobakt*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.
 23. Jaḳiz, A. U. (2002). *Rasa'il al-jaḳiz*. Beirut: Dar wa Maktabah Al-Hilal.
 24. Jan Aḳmadi, F. (2016). *The history of Islamic culture and civilization*. Qom: Ma'arif Publication.
 25. Mas'udi, A. H. (1988). *Murūdj al-dhahab wa ma'adin al-djūhar*. Beirut: Dar Al-Fikr.
 26. Metz, A. (1983). *The renaissance of Islam: History, culture and society in the 10th Century Muslim world*. Translated by Ali Reza Zekawati Qaragozlū. Tehran: Sepehr Publication.
 27. Mirzayi, A. (2018). *The Mu'tazilites have become Shi'ite*. Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
 28. Montazer Al-Qaem, A., & Sa'idi, V. (2014). *Explaining the role of Hisham Kalbi in Islamic culture and civilization*. Qom: Research Institute of Hawzah and University.
 29. Mufid, M. M. N. (1992a). *Jawabat ahl al-Mawṣil fi al-adad wa al-royah*. Qom: The World Conference for sheik Al-Mufid
 30. Mufid, Sh. (1992b). *Hawzah*. (n.p).
 31. Nadim, M. E. (n.d). *Al-fehrest*. Beirut: Dar Al-Ma'rafa.
 32. Nadim, M. E. (n.d). *Al-fihrist*. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
 33. Najashi, A. A. (1986). *Rijal Najashi*. Qom: Moassisa Al-Nashr Al-Eslami.
 34. Nūri, M. (2002). The first Shi'ite catalogs. *Islamic Books*, 8, 85-93.
 35. Qadi, A. J. (1962-1965). *Al-Muḳni fi abwab al-Tawhid wa-al-'Adl*. Qahirah: Al-Dar Al-Mesriah.
 36. Qadi, A. J. (1995). *Sharḳ al-Uṣūl al-Khamsa*. Qahirah: Maktaba Wahba.
 37. Rahmati, M. K. (2016). *Nadim wa kitab al-fihrist*. Qom: Mowarekh Publication.
 38. Saberi, H. (2016). *A history of the Islamic seats*. Tehran: Samt Publication.
 39. Safari Foroushani, N. (2012). *Qalian*. Mashhad: Islamic Research Foundation.
 40. Saket, M. H. (1989). *Moḳammad Al-Nadim base in bibliography*. Mashhad: Javid Publication.

41. Sayed Mortaza, A. H. (1989). *Rasa'il al-sharif al- Mortaza*. Qom: Dar Al-Qur'an Al-Karim.
42. Shahrastani, M. A. (1994). *Al-Milal wa al-Nihal*. Beirut: Dar Al-Ma'rafa.
43. Shamshiri, R., & Jalali, K. (2008). A study of the general method of Sheikh Tusi in the book *Al-Fihrast*. *Quran and Hadith sciences*, 81, 135-163.
44. Shibli No'mani, M. (2007). *Ilm-kalam: A history of Muslim theology*. Translated by Sayyed Moḥammad Taqī Fakr Da'ae. Tehran: Asatir Publication.
45. Shobeiri, S. M. J. (2014). *Riḡal Najashi; Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: The Encyclopaedia Islamica Foundation.
46. Sizgin, F. (1991). *Tariḡ al-turaḡ al-Arabi*. Translated by Maḥmūd Fahmi Hijazi. Qom: The Ayatollah Mar'ashi Najafi Library.
47. Suyūṡi, A. A. (1996). *Tarikh al-khulafa'*. Damishq: Dar Al-Basha'ir.
48. Tahanawi, M. A. (1996). *Mosū'ah kashaf istelahaḡ al-fonūn wa al-olūm*. Beirut : Maktaba Lubnan Nasherūn.
49. Taqūsh, M. S. (2016). *Dawlat-i 'Abbasiyan*. Translated by Hojjat Allah Jūdaki. Qom: Research Institute of Ḥawzah and University.
50. Tostari, M. T. (1989). *Qamūs al-riḡal*. Qom: Al-Nashr Al-Eslami Institute.
51. ṡūsī, M. Ḥ. (n.d). *Al-fihrist*. Najaf Ashhraf: Maktaba Al-Moḡhaqiq.
52. Valavi, A. M. (1988). *History of theology and Islamic religions*. Tehran: Be'tat Publishing Institute.
53. Van Ess, J. (2018). *Theology and society in the second and third centuries of the hijra*. Translated by Fazrin Babaki and Aḡmad Ali Heidari. Qom: University of Religions and Denominations.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم

شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، ص ۳۹ - ۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۷/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۴

Doi: [10.22108/JHR.2022.130786.2260](https://doi.org/10.22108/JHR.2022.130786.2260)

تقابل جریان‌های فکری جهان اسلام مبتنی بر گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی الفهرست ندیم

سعید طاوسی مسرور* - مهدیه پاکروان** - زهرا سالاریان***

چکیده

مناظرات و مباحث فکری، از مدارس نخبگانی گرفته تا سطح عرصه سیاسی، همواره بخش مهمی از جریان‌های فکری جامعه بوده است. بخشی از بازتاب این مباحث، از کتاب‌ها و رسائل هر دوره درخور درک و دریافت است. ردیه‌نویسی، گونه‌ای نوشتار است که مضمون اصلی آن اثبات بطلان عقیده یا مدعایی ویژه است. مسئله این پژوهش بررسی ردیه‌های معرفی شده در فهرست ندیم است؛ ردیه‌هایی که بیشتر آنها از بین رفته‌اند؛ ولی تحلیل نام و گونه‌های آنها حامل اطلاعات ذی‌قیمتی، در تحلیل تقابل‌های جریان‌های فکری جامعه متقدم اسلامی تا سال ۳۷۷ق/۹۸۷م است. این پژوهش براساس تکنیک گونه‌شناسی، ردیه‌های کلامی را به سه بخش تقسیم کرده است: ردیه‌های گروه‌محور (بر ادیان، آیین‌های التقاطی، فرق و مذاهب)، ردیه‌های فردمحور (افراد یا آثار آنها) و ردیه‌های موضوع‌محور.

حاصل پژوهش نشان می‌دهد معتزلیان پیش‌تاز ردیه‌نویسی بوده‌اند که بر سایرین و حتی در میان خود ردیه‌های بسیار نگاشته‌اند و پس از آن به فاصله بسیار، امامیه قرار دارد. در ردیه‌ها بر ادیان و آیین‌ها، بیشترین ردیه بر نصاری به نگارش درآمده است. در ردیه‌ها بر فرق و مذاهب، بر مجبره یا جبرگرایان بیش از همه نقد شده و این فرقه رد شده است. این امر نشان‌دهنده درگیری اندیشگانی جامعه اسلامی با مسئله جبر و اختیار است. در ردیه‌های فردمحور که بر فرد یا آثار افراد ردیه نگاشته شده است، ردیه‌ها بیش از همه متوجه معتزلیان و مناقشات کلامی میان آنهاست. بشرین معتمر و ابوعلی جبائی پرکارترین ردیه‌نگارانند. در ردیه‌های موضوع‌محور، به مسائلی همچون امامت، نبوت، معاد و قرآن بیشتر توجه شده است. بوم اصلی ردیه‌نویسان، بغداد است.

واژه‌های کلیدی: ردیه، ردیه‌نگاری، جریان‌های فکری جهان اسلام، الفهرست، محمد ندیم، معتزله.

* استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی و شیعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

saeed.tavoosi@gmail.com

** دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران m.pakravan@alzahra.ac.ir

*** کارشناس ارشد فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران zahrasalarian.s@gmail.com

مقدمه

در اسلام همچون دیگر ادیان، فرقه‌گرایی در اثر عوامل مختلف رخ داده که بازتاب آن در کتاب‌ها و رسائل منعکس شده است. تحلیل نام کتاب‌های هر عصر به درک بهتر گفتمان‌ها و جغرافیای فکری آن دوره کمک می‌کند. قرون متقدم اسلامی نیز از این امر مستثنی نیست؛ به ویژه آنکه دورانی است که برای شناخت و درک جریان‌های فکری اهمیت ویژه‌ای دارد؛ جریان‌هایی که تا امروز منشأ تحول و تأثیرگذاری‌اند.

تألیف کتاب از سده دوم قمری شتاب گرفت و گونه‌های مختلفی از آنها تولید شد. «ردیه‌نویسی» یکی از گونه‌های کتاب‌هاست. بخش درخور توجهی از آثار اسلامی در نقد و رد یکدیگر نوشته شده است. از منابع متقدم این دسته، آثار چندانی باقی نمانده است؛ ولی بررسی نام‌های این کتاب‌ها و نویسندگان آنها بیان‌کننده دغدغه‌های متفکران اسلامی و نیز تقابل‌های فکری و جریانی جامعه اسلامی، در حکم یکی از مهم‌ترین عوامل به فرسایش کشیدن توان جهان اسلام است.

این پژوهش با در نظر گرفتن اهمیت و متقدم بودن فهرست ندیم، ردیه‌ها را به لحاظ تعداد، نویسندگان و مذهب آنها، موضوع، مکان جغرافیایی مؤلف و دیگر اطلاعات آنها بررسی کرده است. درباره نام نگارنده کتاب، بنابر نظر ساکت و ایمن فؤاد سید، او به غلط به ابن ندیم مشهور شده است (نک: ساکت، ۱۳۶۸: ۳۳ تا ۳۷؛ ندیم، ۱۴۳۰: جز ۱، ۱/مقدمه محقق ۱۱، قس: انصاری، ابن‌ندیم، ۱۳۷۲: ج ۵ که ندیم را پدر او دانسته نه خود وی).

در این پژوهش ۳۶۹ ردیه از فهرست ندیم استخراج شده و اطلاعات آنها و نیز موضوعات کتاب‌ها با تکیه بر سایر منابع تراجم، طبقات، تاریخ،

جغرافیا و... تکمیل شده است؛ زیرا منبع ذکر شده، در همه زمینه‌ها اطلاعات کاملی دربر ندارد. سپس براساس پرسش‌های پژوهش از داده‌ها، خروجی‌های مد نظر دریافت شده است. تمرکز پژوهش بر ردیه‌های کلامی است و پاسخ‌گوی این پرسش‌هاست: الف. ردیه‌های کلامی معرفی شده در الفهرست، براساس موضوع و مذهب مؤلفان، دارای چه گونه‌هایی است؟

ب. بیشترین تقابل در ردیه‌نویسی میان چه مذاهبی رخ داده است؟

این پژوهش بر منابع کتابخانه‌ای متکی است و رویکردی توصیفی تحلیلی دارد. سنخ‌شناسی موضوعات کتاب‌ها و فراوانی‌سنجی اطلاعات از ابزارهای کارآمد این پژوهش است.

واژه‌ها و تعاریف پژوهش

با در نظر گرفتن تمرکز پژوهش بر ردیه‌نویسی در موضوعات کلامی فهرست ندیم، تعریف دو واژه ضروری است:

۱. ردیه‌نویسی: ردیه از ریشه «ر د د» و از معانی آن برگرداندن است؛ برای مثال، او را به خانه برگرداند یا جواب او را به او باز گرداند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱۷۲/۳). ردیه‌نویسی، گونه‌ای نوشتار است که مضمون اصلی آن اثبات بطلان عقیده یا مدعایی خاص است. در تمدن اسلامی، ردیه‌نویسی هم در مواجهه با ادیان و مذاهب دیگر و هم در بحث و مناقشه با افراد و افکار رقیب، سنت رایجی بوده است. در سنت نویسندگان مسلمان، اصطلاح رد و مترادف‌های آن بر درجات مختلفی از برخورد با آرای دیگران دلالت می‌کند؛ چنانکه در مناقشه‌های علمی میان افرادی با مذهب یا مشرب واحد نیز گاهی به معنایی نزدیک به نقدهای متعارف کنونی به کار رفته است. مفهوم ردیه از این

کلماتی همچون «الرد علی»، «النقض»، «ابطال» و «فضائح» بر ردیه بودن دلالت می‌کنند.

برخی کتاب‌ها بدون واژه‌های ذکرشده، با استفاده از لفظ «علی» در رد فرد، فرقه یا عقیده خاصی نگاشته شده‌اند. چنین نمونه‌هایی در کتاب‌های ردیه بسیار است؛ مانند *المخلوق علی الحفص الفرد*.

کتاب‌های احتجاج یا جوابات را در گونه کتاب‌های ردیه به شمار نیاورده‌ایم؛ زیرا کتاب‌های احتجاج نیز به طور حتم در رد فرد یا گروهی مشخص نوشته نمی‌شوند و ممکن است فرد حجت‌هایی را در اثبات مذهب خود اقامه کند. اما اگر بدانیم به طور مشخص، احتجاج علیه فرد خاصی نوشته شده است، آن را ردیه محسوب می‌کنیم که در منابع این پژوهش، فقط درباره کتاب *الاحتجاج لهشام بن الحکم مصداق* داشت. کتاب‌های جوابات نیز ممکن است پاسخ‌های اجابیه به پرسش‌های فرد یا گروهی باشد و نه پاسخ سلبی و رد بر فرد یا گروهی؛ مانند *جوابات اهل الموصل فی العدد و الرؤیه از مفید (مفید، ۱۴۱۳: ۴ تا ۸)* که درباره اثبات امکان سی‌روزه نبودن ماه رمضان نوشته شده است.

کتاب‌های فرقه‌شناسی که فرقه‌ها را بررسی و نقد می‌کنند، ردیه‌نویسی به‌شمار نمی‌آیند.

در این پژوهش اگر کسی متوفای چهارده سال آغاز هر قرن بوده باشد، قرن زندگی او را در دوره پیش لحاظ کرده‌ایم؛ چون با در نظر گرفتن عمر متوسط انسان، یعنی هفتادسال، بیش از پنجاه سال و به عبارتی بیشتر حیات آن فرد در قرن پیش سپری شده است.

اطلاعات کامل ردیه‌ها به صورت جدول در پیوست ارائه شده است.

در نمودار مذهب ردیه نویسان، فقط مذهب کلامی ارائه شده است. اطلاعات مربوط به مذاهب

حیث با معنای لغوی «رد» مناسبت دارد که در ردیه‌نویسی کوشش می‌شود در جدال با خصم یا مخالف، مدعای او یا ادله‌ای که او به سود خویش اقامه کرده است، به خودش رد، یعنی بازگردانده، شود. این کوشش در مرتبه‌ای دیگر، به بازگرداندن یا راندن مدعی از موضع خویش مرتبط است. همین تعبیر از رد در تعریف جدل به کار رفته است؛ همچنان‌که ردیه‌نویسی، صورتی از جدل را تشکیل می‌داد و از این رو در برخی از فنون بحث، با مناظره شفاهی اشتراک داشته است (انواری، ۱۳۹۳: ۱۹/۶۶۷).

۲. علم کلام: کلام در لغت به معنی سخن گفتن است و در اصطلاح مرسوم، دفاع از دیانت، به‌ویژه اعتقادات، در برابر معارضان با ادله عقلی است (حلبی، ۱۳۷۶: ۷).

علاوه بر تعاریف ذکرشده، بیان نکاتی درباره پژوهش حاضر ضروری است:

کتاب‌های ردیه این پژوهش گونه‌های کلام، فقه، فلسفه و منطق و نیز علوم قرآن و حدیث را شامل است. ردیه‌ها در موضوعاتی مانند نحو، شعر، نجوم، ریاضی و طب در راستای هدف این پژوهش نبوده است.

سیدمرتضی در رساله *مسئله فی الرد علی المنجمین* که در ضمن *اجوبه المسائل السلاریه* است، درصدد پاسخ به این پرسش است: درباب وقوع حوادث و تأثیرات نجوم، آیا پذیرفتن کلام منجمان امکان‌پذیر است (سیدمرتضی، ۱۴۰۵: ۳۰۱/۲). با در نظر گرفتن این مطلب، با وجود آنکه نجوم جزو گونه‌های مدنظر پژوهش نبوده است، کتاب ذکرشده یا کتابی همچون *الرد علی من قال بأحكام النجوم از ابوعلی جبائی*، از متکلمان معتزلی، در شمار کتاب‌های پژوهش قرار گرفته است؛ زیرا از نظر کلامی، به این علم توجه کرده است.

فقهی ردیه نویسانی که ندیم به آنها اشاره کرده، در جدول‌های پیوست آمده است؛ همچنین فراوانی مذهب در جدول‌ها و نمودارها براساس تعداد ردیه‌هاست نه تعداد ردیه‌نگارها.

پیشینه پژوهش

در کتاب‌های فرقه‌شناسی و نیز معرفی مشاهیر و متکلمان به آثار آنها، از جمله کتاب‌های ردیه، اشاره شده است؛ ولی پژوهش مستقلی بر ردیه‌نگاری، براساس فهراس متقدم، صورت نگرفته است. البته چند مقاله در این موضوع حائز توجه است: مقاله «سلسله‌ای از ردیه‌نویسی‌ها میان زیدیان و اسماعیلیان» از حسن انصاری که در سایت ایشان منتشر شده است. در این مقاله، نویسنده برای بیان مناسبات میان زیدیان و اسماعیلیان، به ردیه‌های میان آنها نیز توجه کرده و رویکردهای آنها را بیان کرده است. این مقاله در راهیابی به تاریخ تقابلات این دو فرقه راهگشا است؛ ولی در کل، هدف آن با مقاله پیش رو متفاوت است.

مقاله «ردیه‌نویسی» در *دانشنامه جهان اسلام* از محمدجواد انواری که در مقاله فعلی بدان استناداتی شده است. در این مدخل، به گونه‌ای تاحدودی مشروح، جریان ردیه‌نویسی در پنج بخش بررسی شده است: ۱. کلیات؛ ۲. ثنویت و الحاد؛ ۳. یهودیت؛ ۴. مسیحیت و دیگر ادیان؛ ۵. فلسفه و منطق. در هر بخش، با استناد به برخی منابع و ردیه‌نویسی‌ها، به جریان‌ها و تقابلهای فکری میان آنها اشاره شده است. این مدخل در معرفی جریان‌های ردیه‌نویسی حائز توجه است و در مقاله حاضر بدان استناداتی شده است؛ ولی اشتراک مسیر پژوهش فعلی با مدخل ذکر شده فقط در مقدمات و بخشی از کلیات است.

مقاله «نقش متکلمان امامیه در کلام اسلامی با

تأکید بر ردیه‌نگاری‌ها در عصر حضور» از سیداکبر موسوی تینیانی که ردیه‌های متکلمان شیعی با محوریت شخصیت‌هایی همچون هشام‌بن حکم، هشام‌بن سالم، مؤمن الطاق و فضل‌بن شاذان را در عصر حضور واکاوی کرده است.

مقاله «نسبت‌سنجی میان زمان نگارش و موضوعات ردیه‌نگاری‌های شیعیان (تا نیمه اول قرن پنجم هجری)» از مؤلفان همین مقاله، بر ردیه‌های سه فهرست ندیم، نجاشی و طوسی متمرکز است و از زوایای دیگر آنها را گونه‌شناسی و بررسی کرده است. برخی دیگر از مقاله‌ها در حوزه ردیه‌نویسی عبارت است از: «ردیه‌نویسی بر مانویت در عصر اسلامی» از احمد طاهری عراقی، «ردیه‌نویسی بر زندگانه» از سیدسعید منتظری و «معرفی ردیه‌های نگاشته شده بر تصوف» از حمید خوشنویس.

مقاله‌های ذکر شده با پژوهش پیش رو اشتراک اندکی دارند؛ به عبارتی، پیشینه‌های یاد شده خلأ پژوهشی را که با تمرکز بر ردیه‌نگاری‌های فهرست ندیم در پی شناسایی جامعی از تقابلهای کلامی جهان اسلام است، پر نمی‌کند. تمرکز بر این موضوع، در درک بهتر مناسبات مذهبی و فرقه‌ای در جامعه متقدم اسلامی و نیز فهم بهتر تاریخ اندیشه، راهگشا است.

معرفی منبع پژوهش (فهرست ندیم)

ابوالفرج محمد ندیم بن ابی‌یعقوب اسحاق بن محمد بن اسحاق، کتاب‌شناس و فهرست‌نگار و پژوهشگر بغدادی سده ۱۰/ق، نویسنده اثر معروف *الفهرست* است. او را می‌توان پیشاهنگ فهرست نویسی دانست (ساکت، ۱۳۶۸: ۵۳؛ منتظرالقائم و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۱). این کتاب به‌مثابه دانشنامه‌ای است که تاریخ فرهنگ، ادبیات و مذهب

را از ادوار پیش از اسلام تا عصر نویسنده (سده ۴ق)، به شکل بدیعی به تصویر می‌کشد؛ به‌علاوه، ویژگی‌های کتاب‌شناسی نیز دارد و چنانکه از مقدمه کوتاه آن برمی‌آید، مؤلف مصمم بوده است فهرستی از تمام آثاری را که نویسندگان عرب و غیرعرب به زبان عربی تألیف کرده‌اند، با تراجم مؤلفان آنها، به دست دهد. اما مطالعه الفهرست نشان می‌دهد محتوای این کتاب گسترده‌تر از آن است که مؤلف خود در مقدمه وعده داده است.

الفهرست شامل ده مقاله است: کتاب‌های مقدس مسلمانان و یهودیان و مسیحیان؛ البته با عنایت بیشتری به علوم قرآنی، همراه مقدمه‌ای در باب خط و زبان‌های ملل مختلف؛ نحو و لغت؛ تاریخ، انساب و موضوعات وابسته به آن؛ شعر و شاعران؛ علم کلام و متکلمان؛ فقه، حدیث، فقها و محدثان؛ فلسفه و علوم قدیم؛ افسانه، سحر و جادو و...؛ مذاهب و ادیان غیرالهی؛ کیمیا.

پیش از تألیف الفهرست، آثاری معدود و مختصر با نام فهرست تألیف شده بود؛ ولی شیوه تدوین آن آثار با روش ندیم بسیار متفاوت است؛ به طوری که می‌توان الفهرست را یگانه کتاب‌شناسی عمومی چهار سده نخستین اسلامی و حتی مدت‌ها پس از آن به‌شمار آورد. در سده ۴ق دانشنامه‌هایی همچون *احصاء العلوم فارابی*، *رسائل اخوان الصفا*، *مفاتیح العلوم خوارزمی* و *جوامع العلوم ابن فریغون* تألیف شد؛ اما هیچ‌یک از لحاظ وسعت و دقت و حتی از نظر روش نیز با الفهرست درخور مقایسه نیست.

چنانکه در منابع متعدد به آن تصریح شده است، تاریخ تألیف الفهرست سال ۳۷۷ق/۹۸۷م است و گویا ندیم پس از این تاریخ نیز برخی اطلاعات را بر آن افزوده است. به احتمال قوی، سال ۳۷۷ق تاریخ تنظیم اطلاعاتی بوده است که پیش‌تر ضبط شده

بودند (نک: انصاری، ۱۳۷۲: ج ۵). در فهرست ندیم حدود هشت‌هزار کتاب معرفی شده (ندیم، ۱۴۳۰: ج ۲؛ بخش کشاف عناوین‌الکتب: ۴۹۸ تا ۷۵۰) و برخلاف نجاشی که تمرکزش بر آثار شیعه بوده است، خاص یک مذهب نیست. این منبع اطلاعات مؤلفان و تحریر آثارشان را تا اواخر قرن چهارم قمری/دهم میلادی در اختیار ما قرار می‌دهد. با آنکه اطلاعات ارائه‌شده در بخش‌هایی از الفهرست در آثار متقدم‌تر نیز یافت می‌شود، بسیاری از مطالب آن منحصر به فرد است؛ به‌ویژه نظر به اینکه بسیاری از منابع ندیم اکنون در دسترس نیست، کتاب الفهرست مشتمل بر اطلاعاتی است که در جای دیگر پیدا نمی‌شود؛ برای نمونه در بخش مربوط به شعرا، اطلاعاتی درباره میزان اشعار بسیاری از شعرا ارائه شده است که در مآخذ دیگر به آن صورت یافت نمی‌شود؛ همچنین است اطلاعاتی که ندیم درباره خوارج و فقهای آنها به دست داده است. در بخش مربوط به معتزله نیز که در نسبت این مقاله مهم است، ندیم اطلاعاتی عرضه کرده است که در مقایسه با مطالب کتاب‌های مربوط به طبقات معتزله درخور توجه است (برای تفصیل بیشتر درباره اهمیت فهرست ندیم نک: رحمتی، ۱۳۹۵: سراسر کتاب).

اهمیت انتخاب فهرست ندیم، در حکم منبع پژوهش، وقتی روشن‌تر می‌شود که بدانیم تنها ردیه‌های شیعه معرفی شده در آن را ممکن است در دو فهرست برجای مانده از پنج قرن نخست قمری، یعنی فهرست طوسی و فهرست نجاشی، بیابیم؛ اما از بسیاری از ردیه‌های سایر فرق و مذاهب، تنها به کمک فهرست ندیم اطلاع داریم.

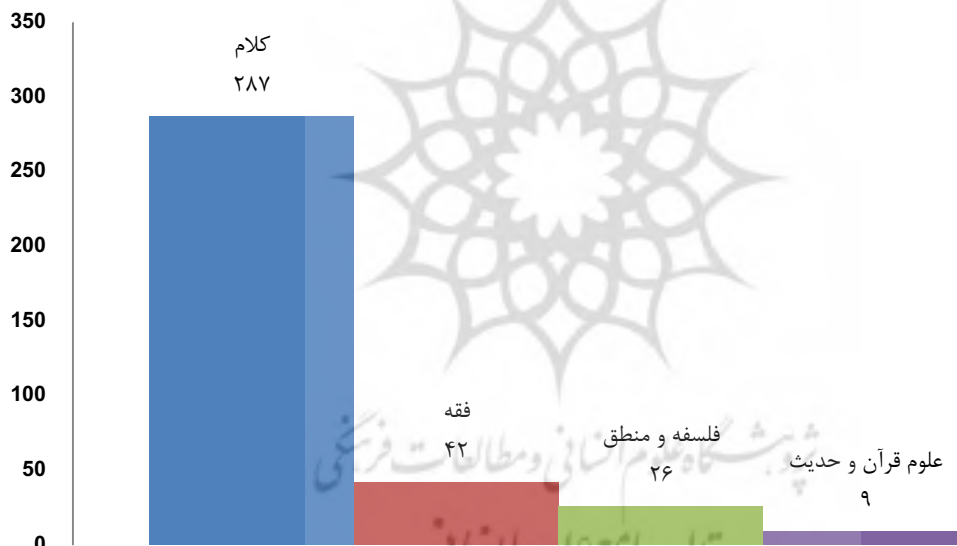
در این پژوهش، تصحیح ایمن فؤاد سید، پژوهشگر معاصر تاریخ و تمدن اسلامی و صاحب آثار فراوان (لندن، ۲۰۱۴م/۱۴۳۵ق)، در چهار جلد مبنا قرار گرفته است. ندیم در تألیف کتاب خود، از

۱. گونه‌شناسی ردیه‌های الفهرست

ندیدم در فهرست خود، پس از معرفی فرد، کتاب‌های او را نیز برمی‌شمارد؛ اما به طور معمول، درباره کتاب‌ها توضیحی نمی‌دهد. در قدم نخست این پژوهش پس از جمع‌آوری کتاب‌های ردیه، موضوعات آنها شناسایی و اطلاعات نویسندگان براساس سایر منابع تکمیل و سپس دسته‌بندی شد. حاصل بررسی چهار گونه ردیه است که در نمودار ۱ ارائه شده است. چنانکه مشاهده می‌شود، عمده ردیه‌ها کلامی‌اند؛ آن هم با تفاوتی درخور ملاحظه با سایر گونه‌ها.

منابع بسیاری بهره برده که در مواقعی به نام آنها اشاره کرده است و متن برخی از آنها در دست است. ایمن فؤاد سید با توجه به همین امر، برخی اشکالات کتاب را تصحیح کرده است؛ همچنین با پژوهش و حواشی و مقایسه با سایر نسخ، اطلاعات جامع‌تری را برای پژوهش در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

مباحث پژوهش پیش رو در سه قسمت اصلی ارائه شده و جدول‌ها در پیوست ضمیمه شده است. این مباحث عبارت است از: ۱. گونه‌شناسی ردیه‌های الفهرست؛ ۲. گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی الفهرست؛ ۳. مذهب و بوم ردیه‌نگاران کلامی.

شکل ۱، نمودار ۱: گونه‌شناسی ردیه‌های الفهرست.

کند. بسیاری از متون کلامی غیر ردیه‌ای نیز به همین علت، در رد عقاید معارض، مشتمل بر فصل‌ها و بحث‌های مستقلی است.

۲. گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی الفهرست

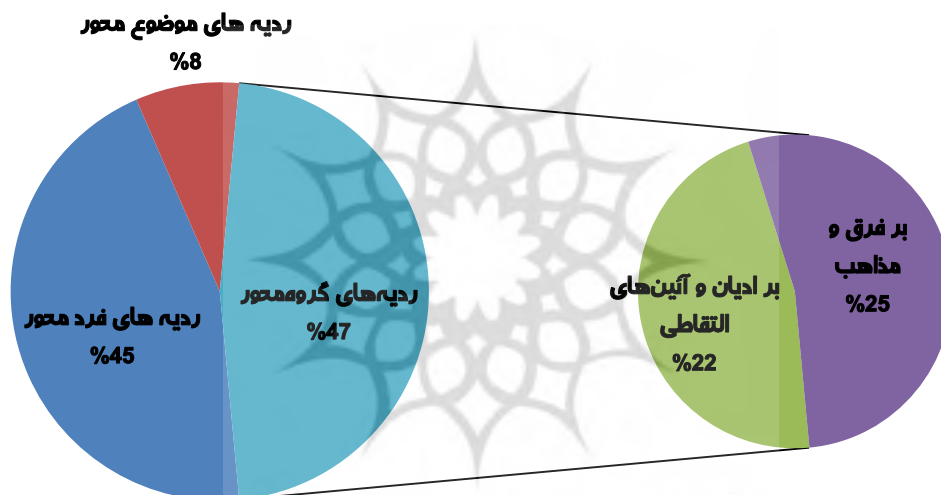
با بررسی نام این کتاب‌ها، ردیه‌های کلامی در سه مقوله محوری دسته‌بندی شده‌اند:

علت افزون‌تر بودن ردیه‌های کلامی به تعریف این علم مرتبط است. از دید اهل کلام، اثبات و حفظ عقاید حق، به رد آرای باطل و دفع شبهات بستگی مستقیم دارد. این کار افزون‌بر رویارویی و پاسخ‌گویی، مایه تثبیت و تقویت ایمان می‌شود؛ چون قادر است با یافتن و برجسته‌کردن وجوه معارض با عقیده صحیح و سپس رفع آنها، به یقین‌آوری کمک

است و نه بر مذهب یا فرقه او. در این ردیه‌ها گاه خود فرد محل رد است؛ برای مثال *الرد علی محمد بن بحر الرهنی*. گاه بر موضوعی نیز دلالت دارد؛ مانند *الرد علی الطاطری فی الامامه*.

ج. دسته آخر، ردیه‌های موضوع‌محورند؛ یعنی نه به صورت کلی بر فرقه است و نه بر فرد و ردیه در موضوعی کلامی است؛ مانند: *الرد علی اهل الاستطاعه*. نمودار ۲ بیان‌کننده درصد هریک از گونه‌هاست. چنانکه معلوم است ردیه‌های گروه‌محور، بیشترین سهم را در ردیه‌نویسی دارند.

الف. ردیه‌های گروه‌محور که شامل سه دسته است: ۱. ردیه‌نگاری بر ادیان؛ ۲. ردیه‌نگاری بر آیین‌های التقاطی؛ ۳. ردیه‌نگاری بر فرق و مذاهب. آثار این دسته ممکن است کلی باشند؛ مانند *الرد علی النصارى* یا *الرد علی المعتزله*. یا بر موضوعی نیز متمرکز شده باشند؛ مانند *الرد علی المعتزله فی القدر*. ب. ردیه‌های فردمحور (افراد یا آثار آنها): این دسته از ردیه‌ها بر فرد است یا عقایدش یا کتابش؛ مانند *الرد علی النظام* یا *نقض نعت الحکمه*، کتابی از ابن‌راوندی. این ردیه‌ها را نباید با ردیه بر فرق و مذاهب یکی دانست؛ چون ردیه بر فرد نگاشته شده

شکل ۲، نمودار ۲: گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی.

مسلمانان آنها را به چشم هم‌وطن نمی‌دیدند و به چشم عوامل بیگانه می‌نگریستند. اما بالاخره وجود آنها باعث شد اصلاح‌گران نواندیش اصول تسامح را عرضه کنند. نمونه این تسامح، پیدایش علم ملل و نحل و پژوهش در ادیان گونه‌گون است که با شور و شوق استقبال شد (متز، ۱۳۶۲: ۴۷/۱).

در کنار چنین مواجهه‌ای با پیروان ادیان و بررسی آراء و افکار آنها، دسته‌ای از منابع نیز دیده می‌شوند

۱،۲. ردیه‌های گروه‌محور

آدام متز (Adam Metz) می‌نویسد: بزرگ‌ترین تفاوت اروپا که در قرون وسطی یکپارچه مسیحی بود با امپراتوری اسلام، وجود تعداد چشمگیری غیر مسلمان (اهل ذمه) میان مسلمانان است که از آغاز مانع تکوین وحدت سیاسی کامل بین ملل اسلامی بودند؛ به‌ویژه که آنها بسیار علاقه‌مند بودند مملکت اسلامی از وحدت کامل عاری باشد؛ تا جایی که

که آنها را نقد می‌کنند. ردیه‌نویسی بر ادیان، آیین‌های التقاطی و شرک‌آمیز یکی از دسته‌های پربسامد ردیه‌هاست. موضوع این ردیه‌ها گاه بر کلیت ادیان است و گاه با در نظر گرفتن موضوعی خاص، طراحی شده است.

آیات فراوان قرآن و مناظرات نبوی، الهام‌بخش این گونه ردیه‌هاست؛ زیرا مسلمانان از همان آغاز تکوین اسلام، به علت هم‌جواری با یهود و نصاری، در معرض پرسش و چالش‌های آنها بوده‌اند. این آیات قرآن و کلام نبوی بود که به آنها یاد می‌داد چگونه باید به دفاع از عقاید خود بنشینند. پس از فتوحات که همچون موجی عظیم، باعث تضارب و تداخل آرای مسلمانان با دیگر ادیان و اندیشه‌ها شد، تقابل و مجادلات فکری نیز میان مسلمانان و اهل کتاب و پیروان آیین‌های التقاطی افزایش یافت.

۱،۱،۲ ردیه‌نگاری بر ادیان

ردیه‌نویسی متقابل میان مسلمانان و مسیحیان، از قرون نخستین قمری، مهم‌ترین و دیرپاترین قالب گفت و گو و جدال میان ادیان در قلمرو اسلامی است. ردیه بر صورت نوشتاری خاصی اطلاق می‌شود؛ اما مطالعه سیر این گونه ردیه‌نویسی را در بیشتر مواقع با گزارش‌های مباحثه‌ها و مکاتبه‌هایی میان عالمان مسلمان و مسیحی آغاز کرده‌اند. از مشهورترین آنها متن‌هایی به زبان‌های مختلف و بیشتر به زبان سریانی یا عربی است (انواری، ۱۳۹۳: ۶۸۰/۱۹). در ردیه‌ها بر ادیان، ردیه بر نصاری بیش از بقیه است (جدول ۱) که نشان‌دهنده دغدغه این موضوع در میان متکلمان اسلامی است. فتوحات و افزایش مواجهه مسلمان با عالمان فرقه‌های مختلف مسیحی در مناطق شام و بیت‌المقدس، زمینه افزایش مجادلات اسلامی-مسیحی را پدید آورد.

براساس جدول ۱ بیشترین ردیه‌نویسان بر ادیان، معتزلیان‌اند. ردیه بر یهود و مجوس بسامد کمتری

دارد؛ ولی این موضوع نیز توجه متکلمان بغداد در قرون دوم و سوم قمری را به خود معطوف کرده است. ابوعیسی وراق (م. ۲۴۷ق/ ۸۶۱م) بیشترین ردیه‌نویس بر ادیان است. سه کتاب در ردیه بر نصاری نوشته و بر یهود و مجوس نیز ردیه دارد. او معتزلی بود و به امامیه گروید (تستری، ۱۴۱۰: ۴۵۳/۱۱؛ سزگین، ۱۴۱۲: ۴، ۷۱/۱؛ نک: میرزایی، ۱۳۹۷: ۲۹۷ تا ۳۴۰).

برخی ردیه‌ها به صورت کلی بر ادیان نگاشته شده‌اند؛ مانند الرد علی أهل الأديان. ضرار بن عمرو و ابوهدیل علاف نگارندگان چنین ردیه‌هایی هستند (ندیم، ۱۴۳۰: ۵۹۶/۱ تا ۵۹۸ و ۵۶۴ تا ۵۶۷).

۲،۱،۲. ردیه‌نگاری بر آیین‌های التقاطی

بر اعتقاداتی همچون ثنویه، زنادقه، دهریه، مانویان، مشرکان و ملحدان نیز ردیه‌هایی گزارش شده است (جدول ۲). در عقاید دینی و نظریه‌های فلسفی، اعتقاد به ثنویت و قائل شدن به دو مبدأ مسبوق به سابقه بوده و به صور گوناگون ظهور یافته است. مقابله جهان اسلام با آیین‌های ثنوی و اندیشه‌های الحادی، برخلاف مقابله با یهود و مسیحیت، در فضای ستیز شکل گرفت؛ همچنان که در برخورد با آنچه زندقه خوانده می‌شد، دامنه نقد و رد از عقاید دینی فراتر بود. ردیه‌های مسلمانان شامل روایت‌هایی از افکار و مناسک ثنویان بود که در دوره‌های بعد، در فقدان متون اصلی ثنویت، از منابع مهم آگاهی از آنها به شمار می‌رفت. ردیه‌نویسی مسلمانان بر ضد ثنویت، به احتمال با پیشینه چندین ردیه مسیحی بر ثنویت که برخی از آنها منابع نخستین اطلاع مسلمانان را تشکیل می‌دادند، بی‌ارتباط نبود (انواری، ۱۳۹۳: ۶۷۱/۱۹).

زندقی واژه‌ای است که در نظر گرفتن معنایی دقیق برای آن ممکن نیست و به علت بار منفی آن، همچون برچسبی به مخالفان مذهبی، اعم از مسلمان و غیر

مسلمان، استفاده شده است (نک: فان.اس، ۱۳۹۷: ۶۱۸). دهریه به پیروان طریقه‌ای گفته می‌شود که منکر وحدت الوهیت و توحیدند و خلقت و مشیت و اوامر و نواهی دینی را ناشی از ابدیت زمان می‌شمارند و جوهر و تمام حوادث و وقایع را نتیجه حرکات کرات و افلاک می‌دانند. متکلمان، این عقیده را از یونان قدیم می‌دانند و ایشان را به دو فرقه طبعیون و الهیون تقسیم می‌کنند (شبللی نعمانی، ۱۳۸۶: ۱۶۸).

یعقوب بن اسحاق کنندی (م. ۲۵۲ تا ۲۶۰ ق / ۸۶۶ تا ۸۷۳ م) و محمد بن زکریای رازی (م. ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م) که از فلاسفه اسلامی‌اند، بر ثنویه و مانویان ردیه دارند که نشان‌دهنده برخی وجوه فلسفی در این اندیشه‌هاست. کندی بیشترین ردیه‌ها را در این دسته دارد. ندیم او را فیلسوف عرب می‌خواند که در زمینه‌های مختلف همچون منطق، فلسفه، نجوم و... کتاب دارد؛ سپس کتاب‌های او را در چندین صفحه در بیان موضوعاتی همچون طبییات، فلکیات و احکامیات آورده است. ردیه‌های او بر آیین‌های الحادی، با نام جدلیات آمده است (ندیم، ۱۴۳۰: جزء ۲، ۱/۱۸۲ تا ۱۹۴).

۳، ۱، ۲. جمع‌بندی ردیه‌نگاری بر ادیان و

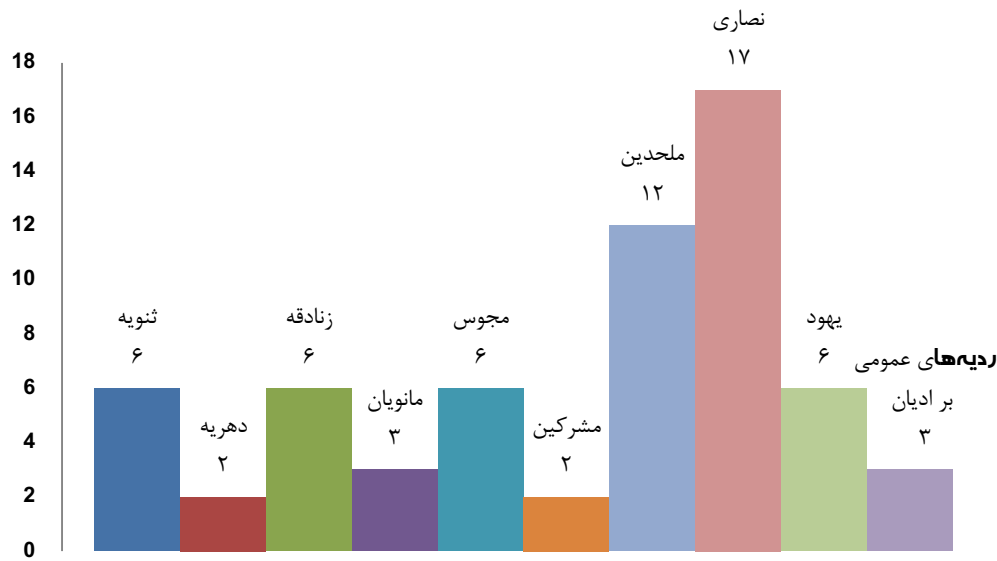
آیین‌های التقاطی

نمودار ۴ و ۳ جمع‌بندی کلی از تعداد ردیه‌ها بر مذاهب و آیین‌های التقاطی و نیز مذهب ردیه‌نویسان

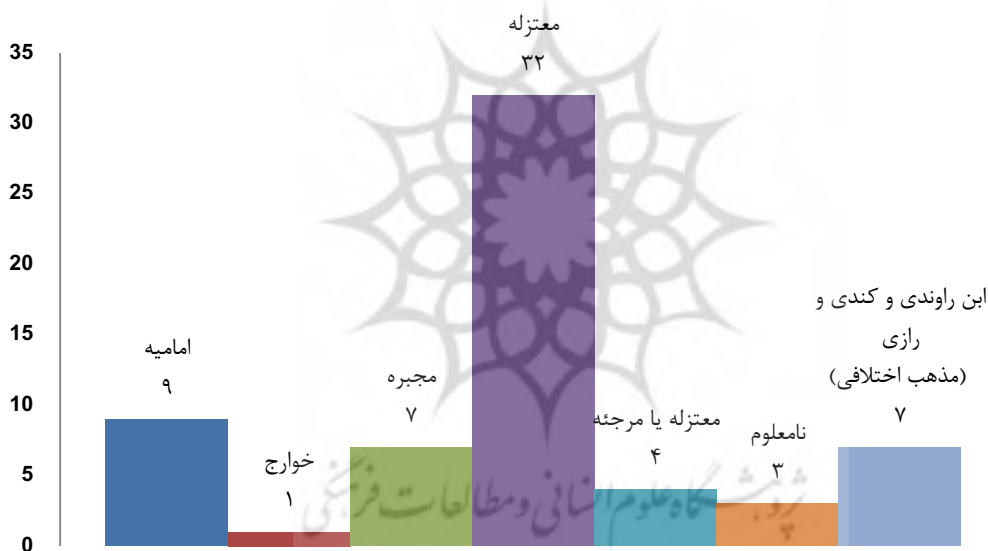
است. براساس این گزارش، ردیه‌نویسی بر نصاری و سپس بر ملحدان در صدر این دسته از ردیه‌نویسی‌ها قرار دارد و در این امر، متکلمان معتزلی بر سکوی نخست ایستاده‌اند. این امر ممکن است متأثر از سیاست عباسیان باشد؛ زیرا با ظهور آنها، بحث و مناظره میان نمایندگان ادیان، به‌ویژه اسلام و مسیحیت، رونق یافت. ابوهدیل علاف (م. ۲۳۰ ق / ۸۴۹ م) با هفت ردیه، یکی از افرادی است که در ردیه‌نویسی بر ادیان پیشتاز است. این مسئله ممکن است با مجالس علمی که مأمون (حک. ۱۹۸ تا ۲۱۸ ق / ۸۱۳ تا ۸۳۳ م) تشکیل می‌داد، مرتبط باشد. مأمون خلیفه علم‌دوست و فرهنگ‌پرور عباسی بود که از علوم و فنون مختلف بهره داشت. بیت‌الحکمه، نخستین مؤسسه علمی فرهنگی تمدن اسلامی، برای ترجمه آثار در زمان هارون الرشید (حک. ۱۷۰ تا ۱۹۳ ق / ۷۸۶ تا ۸۰۸ م) بنا شد و در زمان مأمون به اوج شکوفایی خود رسید. مأمون مجالسی برای مناظره با ادیان و مذاهب نیز تشکیل می‌داد و ابوهدیل علاف استاد او بود (دینوری، ۱۳۶۸: ۴۰۱). گفته شده است مأمون هر هفته روزهای سه‌شنبه جلسات علمی برپا می‌کرد (سیوطی، ۱۴۱۷: ۳۸۴). حضور ابوهدیل در جلسات علمی مأمون و حمایت مأمون از متکلمانی همچون او و نظام، بی‌شک در این ردیه‌نویسی‌ها تأثیرگذار بوده است.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۳، نمودار ۳: ردیه‌ها بر ادیان و آیین‌های التقاطی.

شکل ۴، نمودار ۴: مذهب ردیه‌نویسان بر ادیان و آیین‌های التقاطی.

۵. ۱، ۴، ۱، ۲. ردیه‌نگاری بر فرق و مذاهب

ردیه‌نویس‌ها بر فرق و مذاهب گاهی موضوعی را اسباب نقد فرقه‌ای قرار داده و گاه به طور کلی بر آن ردیه نگاشته‌اند که آنها را بررسی می‌کنیم. اطلاعات کامل ردیه‌ها در پیوست ارائه شده است؛ به جز دسته‌هایی که فقط یک مصداق دارند و در متن مقاله معرفی شده‌اند.

اسماعیلیه: ندیم در آغاز کلامش در توضیح

مصنفان اسماعیلیه چند صفحه درباره اسماعیلیه سخن می‌گوید و سپس داعیان اسماعیلی روزگار خود را توصیف می‌کند. با توجه به اینکه اوایل دولت فاطمیان (۲۹۷ق/۹۰۹م) در زمان حیات ندیم است، اطلاعات او در این مسئله می‌تواند درخور توجه باشد. ندیم با برخی از این داعیان اسماعیلی، مانند ابن حمدان در موصل دیدار کرده و به این دیدار تصریح کرده است. آغاز سخن او مطالبی است درباب

موجب شد برخی امامی‌ها همچون ابومحمد ثبیت بن محمد عسکری، ابوالجیش مظفر بن محمد بلخی و شیخ مفید (نجاشی، ۱۳۶۵: ذیل ۱۱۳۰-۱۰۶۷-۳۰۰) بر آن ردیه بنویسند؛ حتی ابوجعفر اسکافی که خود معتزلی بود نیز بر او ردیه نگاشت (امین، ۱۴۰۳: ۸۵/۱) که البته ندیم از آن یاد نکرده است و جالب آنکه خود جاحظ نیز دارای کتاب *الرد علی العثمانيه* است. ردیه‌نویسان بر امامیه در جدول ۳ ارائه شده‌اند.

بگریه: نامی که هم به پیروان بکر بن اخت عبدالواحد، صوفی زهدگرای بصری سده ۲ ق/م که دستی نیز در علم کلام داشت، اطلاق می‌شود و هم به جماعتی که معتقدند امامت ابوبکر براساس نص پیامبر (ص) بوده است (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۲-۱۹۶۵: ۱۳۰/۲ و ۱۳۱). با توجه به آراء هشام فوطی در موضوع خلافت (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۵۹۵/۱ و ۵۹۶)، کتاب *الرد علی البکریه* گویا ناظر به گروه دوم است. پاتریشیا کرون (Patricia Crone) درباره هشام فوطی می‌نویسد: برخی معتزلیان مانند فوطی و شاگردش، عباد بن سلیمان، در اصل منکر آن بودند که امامت و رهبری را شارع، مشخص و مقرر کرده است و مسئله‌ای مربوط به شرع است. از نظر آنها این موضوع برخلاف مسائلی همچون نماز و حج، تنها رسم و سنتی عرفی است و هرگاه سودمندی و کارایی خود را از دست بدهد، صرف نظر کردن از آن ممکن است (کرون، ۱۳۸۹: ۱۲۷).

حشویه: حشویه فرقه‌ای از مجسمه‌اند که آیات خدا را حمل بر ظاهر کنند. علت اطلاق این نام به اصحاب حدیث را به دو صورت بیان کرده‌اند: نخست آنکه اصحاب حدیث قائل به تجسم و تشبیه خداوند بوده‌اند و دیگر آنکه ایشان احادیث نبوی را بدون بررسی در اسناد آن، در کلام خود وارد کرده‌اند (تهانوی، ۱۹۹۶: ۶۷۸/۱). ضرار بن عمرو از سران

حرکت اسماعیلیه و تأسیس دولت فاطمیان. کتاب *الرد علی الاسماعیلیه و کشف مذاهبهم* ردیه مشهوری است بر اسماعیلیه (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۶۶/۱ به بعد).^۱ این کتاب از ابن رزام است که بنا بر پژوهش فواز بن عبدالله در رساله دانشگاهی خود، اخومحسن علوی کوفی آن را بازسازی کرده است. این پژوهش مذهب نویسنده را معتزله یا شیعه دوازده امامی دانسته است (ابن رزام، ۱۴۳۵ و ۱۴۳۶: ۴۷ تا ۵۱)؛ اما به نظر می‌رسد صحیح‌تر آن است که مذهب او زیدی بوده است (نک: انصاری، ناگفته‌هایی درباره ردیه ابن رزام طائی کوفی بر اسماعیلیه (۱) ۱۴۰۰).

امامیه: در نام دو ردیه، موضوع امامت ذکر شده است؛ ولی بعدی ندارد که سایر ردیه‌ها بر امامیه نیز بر همین موضوع متمرکز بوده باشند؛ زیرا بحث امامت از اختلافات اصلی میان امامیه با فرقه‌هایی همچون معتزله و زیدیه و خوارج است که نویسندگان ردیه بر امامیه‌اند. یکی از ردیه‌ها با موضوع امامت، به نگارش جاحظ (م. ۲۵۵ ق/۸۶۷م)، شاگرد نظام است. جاحظ خلفای عباسی را از مهدی (حک. ۱۵۸ تا ۱۶۹ ق/۷۷۴ تا ۷۸۵م) تا معتز (حک. ۲۵۱ تا ۲۵۵ ق/۸۶۵ تا ۸۶۸م) یا مهتدی (حک. ۲۵۵ تا ۲۵۶ ق/۸۶۷ تا ۸۶۹م) درک کرد و مورد تکریم و احترام آنها بود. او در بیشتر مواقع تابع جریان‌های حاکم بود. کتاب‌های خود را به درباریان تقدیم می‌کرد و صله می‌گرفت و تا پایان عمر، به این روش ارتزاق کرد. مأمون (حک: ۱۹۸ تا ۲۱۸ ق/۸۱۳ تا ۸۳۳م) به تعدادی از کتاب‌های او با موضوع امامت توجه کرد و از آنها تعریف کرد (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۵۷۸/۱ تا ۵۹۰).

جاحظ رساله دیگری نیز به نام *الرساله العثمانیه* دارد که در آن با استدلال‌های گوناگون، مرتبت امیرالمؤمنین علی (ع) را پایین‌تر از مرتبت ابوبکر نهاده و بر آن امام انتقادهای بسیاری روا داشته است (جاحظ، ۲۰۰۲: ۲۹ تا ۳۲۸). تندروی او در این رساله

معتزله بود که به علت برخی عقاید خود از معتزله فاصله گرفت. مذهب او را ضارویه، از فرق جبرگرا، دانسته‌اند (صابری، ۱۳۹۵: ۸۲ و ۸۱/۱) و در این پژوهش، همین مذهب برای او در نظر گرفته شده است. او بر حشویه ردیه دارد و نویسنده کتابی است با نام *الرد علی الحشویه فی قولها إلی النبی إذا استغفر* *لإنسان غفر له* (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۵۹۶ تا ۵۹۸).

خوارج: بشرین معتمر که پرکارترین ردیه‌نویس معتزلی است، دو ردیه در قالب نظم و نثر بر خوارج نگاشته است (همان: ۵۶۸ تا ۵۷۰). ضراربن عمرو نیز صاحب دو ردیه است (همان: ۵۹۶ تا ۵۹۸) و بشر مریسی صاحب یک ردیه در این موضوع است (همان: ۶۰۹). اطلاعات این قسمت در جدول ۴ آمده است.

زیدیه: ابوبکر اصم (معتزلی) که صاحب ده ردیه بر ادیان و فرق است، ردیه‌ای با نام *الرد علی من قال بالسیف* نگاشته است که ردیه‌ای است بر زیدیه (همان: ۵۹۴ و ۵۹۵).

غلات: جدول ۵، ردیه‌نویسان بر غلات را معرفی می‌کند. غلات افراد یا فرقه‌هایی هستند که به خدایی امامان شیعه یا حلول روح خدایی در آنها اعتقاد داشته‌اند. البته در طول تاریخ به گروه‌هایی نیز برخورد می‌کنیم که به خدایی بعضی خلفای عباسی، مانند منصور، معتقد بوده‌اند که به آنها غلات عباسیه می‌گویند (صفری فروشانی، ۱۳۹۱: ۳۴).

قدریه: در فهم مسئله جبر و اختیار، آیاتی در قرآن می‌تواند مبدأ بحث و فحص در این موضوع باشد؛ اما عرضه موضوعی همچون «قدر» و پس از آن «جبر»، در قالب دستگاه‌های کلامی که به فرقه‌هایی متمایز منجر شد، به اواخر قرن اول و قرن دوم قمری برمی‌گردد. شهرستانی از معبد جهانی (م. ۸۰/ق ۶۹۹م)، غیلان دمشقی (م. ۱۰۵/ق ۷۲۳م) و واصل‌بن عطا (م. ۱۳۱/ق ۷۴۸) در حکم قائلان قدر یاد می‌کند

(شهرستانی، ۱۳۶۴: ۶۱/۱). غیلانیه از فرق مرجئه است و به پیروان غیلان بن مسلم دمشقی گفته می‌شود که از تبار قبطیان مصر است. او ایمان را فقط شناخت خدا و اقرار بدان چیزی می‌داند که از جانب او رسیده است و کاستی و فزونی نمی‌یابد. این همان اندیشه ارجاء است که داوری درباره افراد و منزلت آنها را به خدا واگذار می‌کند (اشعری، ۱۴۰۰: ۱۳۶). ابوهذیل علاف بر این گروه و اندیشه ارجاء آنها ردیه نگاشته است. چون غیلان از پیشتازان در اندیشه قدر است، به این گروه، یعنی قدریه، الحاق شده است. جدول ۶ ردیه بر قدری‌ها و اطلاعات آنها را ارائه می‌کند.

مجبره (جبریه): شهرستانی از سه گروه در حکم فرقه‌های جبریه یاد می‌کند: جهیمیه که جبریه خالص‌اند و نجاریه و ضراریه (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۸۶/۱). جهیم بن صفوان (م. ۱۲۸/ق ۷۴۵م) پیشگام این اندیشه است. این فرقه در برابر دیدگاه قدریه قائل به جبر بوده‌اند. چنانکه در ردیه‌ها بر آنها نیز مشاهده می‌شود، ردیه‌نویسان بر اندیشه جبرگرایان به مباحثی مانند مخلوق و وعید و عدل توجه می‌کردند. بحث مخلوق درباره خلق افعال است که در مباحث کلامی با نام مخلوق طرح شده است (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۲-۱۹۶۵: ۳/۸). حسین بن محمد نجار، پیشوای نجاریه، بر آن است که اعمال بندگان خدا آفریده خداست و بندگان فاعل آنها هستند. در ملک خداوند به جز آنچه او خود اراده کرده است، رخ نمی‌دهد و او از ازل اراده‌کننده آن چیزی است که می‌داند در وقت خود وجود خواهد یافت و نیز اراده‌کننده وجود نیافتن چیزی است که می‌داند وجود نخواهد یافت (اشعری، ۱۴۰۰: ۳۱۵/۱). همان طور که در نمودار ۵ دیده می‌شود، ردیه‌ها بر فرقه جبریه بیش از همه ردیه‌هاست و این بیان‌کننده درگیری جامعه اسلامی در قرون متقدم با این اندیشه است. جدول ۷

اطلاعات این ردیه‌ها را نشان می‌دهد.

مرجئه: از معتزلیان، نظام و بشرین معتمر و ضراربن عمرو و از خوارج، یمان بن رباب بر مرجئه ردیه نگاشته‌اند (جدول ۸) (ندیم، ۱۴۳۰: جزء ۲: ۵۹۶/۱ تا ۵۹۸، ۵۷۰ و ۵۷۱، ۵۶۸ تا ۵۷۰، ۶۵۱).

مشبهه: بر فرقه‌هایی اطلاق می‌شود که خالق را به صفات خلق توصیف می‌کنند یا به عکس (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۲۷/۱). جدول ۹ اطلاعات ردیه‌نویسان بر این گرایش فکری را نشان می‌دهد.

معتزله: معتزله جریانی است که از محافل علمی روید. سرمنشأ آن جریان نخبگانی است نه نهضتی مردمی. جریانی مدرسه‌ای که از فضا و دغدغه‌های توده به دور بوده است. اندیشه‌های معتزلیان بر میراث اندیشه اسلامی و فلسفه یونانی متکی است و نیز از هستی‌شناسی ایرانی و هندی متأثر است. در مبثی همچون قدر، به احتمال با اثرپذیری از فرهنگ‌های هندی یا ایرانی یا یونانی، نوعی قانونمندی را در نظام عالم فرض می‌کردند که مستقل از اراده پروردگار عمل می‌کند (ولوی، ۱۳۶۷: ۳۶۶/۲).

اصول مشترک در اعتقادات آنها عبارت است از توحید، عدل، وعد و وعید، منزله بین المنزلتین و امر به معروف و نهی از منکر. البته قاضی عبدالجبار دو اصل توحید و عدل را اصول محوری دانسته است (نک: قاضی عبدالجبار، ۱۴۱۶: کل کتاب). خردگرایی معتزله و تکیه بیش از حد آنها به مباحث عقلی، باعث بی‌پروایی آنها در برابر افکار بیگانه شد. این در حدی بوده است که خود آنها یکدیگر را به الحاد و تکفیر متهم می‌کردند؛ برای نمونه درباره بشر مریسی (م. ۲۱۸ق/۸۳۳م) گفته‌اند که سخنانی ابراز می‌کرد که از

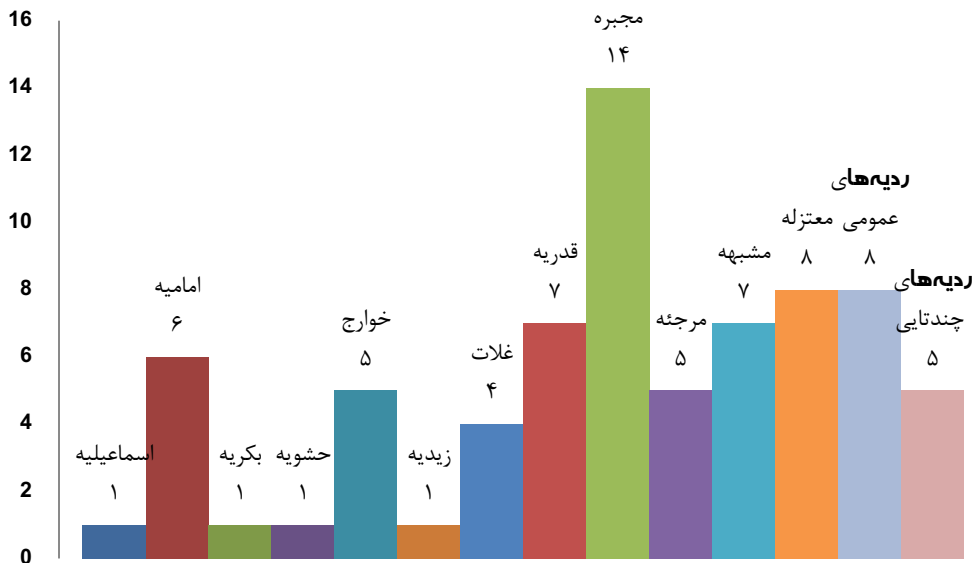
فساد عقیده‌اش حکایت داشت. از این رو هیچ عالم سنی او را توثیق نکرده است و از او با عبارتهایی همچون فاسق، زندیق و کافر یاد کرده‌اند. پدرش را نیز فردی یهودی و کافر دانسته‌اند. به همین علت هنگام خاکسپاری، هیچ‌یک از عالمان در تشییع جنازه‌اش حاضر نشدند (ابن عماد، ۱۴۰۶: ۹۰/۳). ردیه‌های مختلفی بر معتزله نوشته شده است (جدول ۱۰) و در بحث ردیه‌های فردمحور، روشن می‌شود ردیه معتزلی‌ها بر خودشان بسامد بسیاری دارد (جدول ۱۶).

ردیه‌های چندتایی: منظور از این دسته ردیه‌هایی است که به بیش از یک فرقه توجه کرده‌اند؛ ولی ردیه‌های عمومی هم نیستند (جدول ۱۱). ضراربن عمرو، جعفر بن مبشر ثقفی و ابوهذیل علاف نگارندگان این ردیه‌ها هستند بر فرقی همچون خوارج، واقفه، امامیه، مشبهه و... (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۵۶۸/۱ تا ۵۷۰، ۵۷۶ و ۵۷۷، ۵۶۴ تا ۵۶۷).

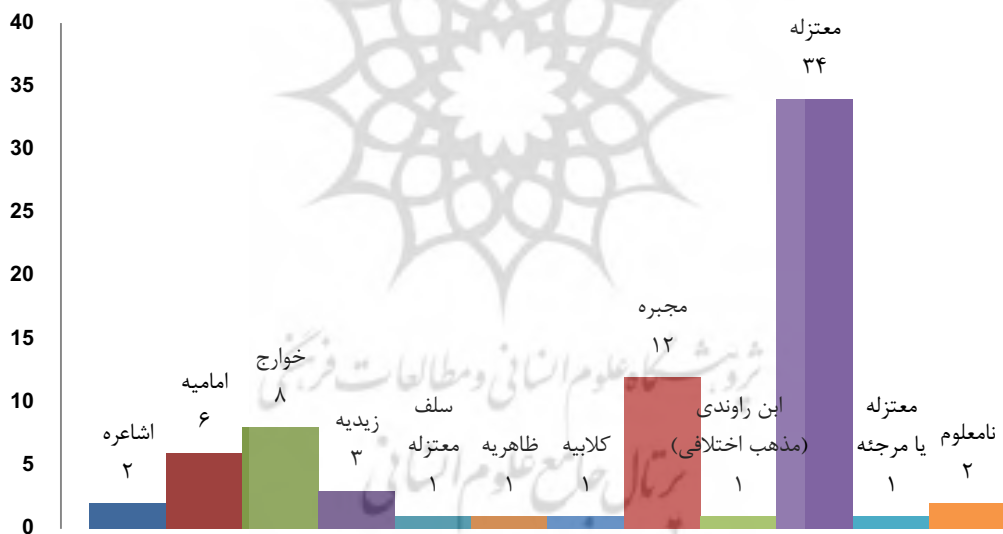
ردیه‌های عمومی: این ردیه‌ها با نام‌های کلی مانند *الرد علی المخالفین و الرد علی اهل الهواء* نگارش شده‌اند که متناظر با مذهب نویسنده می‌تواند رد بر سایر فرقه‌ها، غیر از مذهب خودش، باشد (جدول ۱۲).

۶.۲.۲. جمع‌بندی ردیه‌نگاری بر فرق و مذاهب

نمودارهای ۶ و ۵ بیان‌کننده فرقی است که بر آنها ردیه نگاشته شده است و نیز مذهب ردیه‌نویسان را نشان می‌دهد. بر جبرگرایان بیش از همه ردیه تحریر شده است و معتزلی‌ها در ردیه‌ها بر فرق گوی سبقت ربوده‌اند.

شکل ۵، نمودار ۵: ردیه‌نگاری بر فرق و مذاهب.

شکل ۶، نمودار ۶: مذهب ردیه‌نویسان بر فرق و مذاهب.

رد شده ارائه می‌شود تا تقابل جریان‌ها با وضوح بیشتری ارائه شود. معتزلی‌ها و سپس امامی‌ها بیشترین ردیه‌ها را نگاشته‌اند.

۱.۳.۲. ردیه‌های متکلمان معتزلی بر دیگران

اشاعره: ابراهیم بن محمد بن عیاش متکلم معتزلی بصری در سده ۱۰/م و استاد قاضی عبدالجبار

۳.۲. ردیه‌های فردمحور

این نام به ردیه‌هایی اختصاص دارد که بر افراد متمرکز است: خواه با در نظر گرفتن موضوعی، فردی به نقد و چالش کشیده می‌شود و خواه به صورت کلی و خواه کتاب او نقد می‌شود. نام‌های اصلی و داخلی این بحث براساس مذهب ردیه‌نگار و مذهب

معتزلی است که در تداوم فرهنگ و اندیشه معتزلی تأثیر بسزایی داشته است (حبیبی مظاهری، ۱۳۹۵: /ج ۵). او کتابی در *نقض ایضاح البرهان ابوالحسن اشعری* نگاشته است (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۲۴/۱).

امامیه: بیشترین ردیه‌های معتزله بر امامیه، بر هشام بن حکم متمرکز است (جدول ۱۳). او از اصحاب امام صادق و امام موسی کاظم (علیهما السلام) و متکلم برجسته شیعه در قرن دوم قمری است. برخی ردیه‌ها بر او به مسئله تشبیه و تجسیم ناظر است. دانشمندان در برابر نسبت تجسیم به هشام واکنش‌های متعددی داشته‌اند. برخی از اساس، منکر اعتقاد هشام به تجسیم اند و این نسبت را ساخته و پرداخته مخالفان او می‌دانند و گروهی بر آن‌اند که این اعتقاد، باور او پیش از گرویدن به امام صادق (علیه السلام) بوده است (نک: ویکی شیعه، ذیل هشام بن حکم).

در ردیه‌های میان امامیه و معتزله، ردیه‌های میان ابوالقاسم بلخی، از متکلمان معروف معتزلی (م. ۳۱۹ق/۹۳۱م)، و ابن قبه رازی (م. اوایل قرن ۴ق/۱۰م) نیز محل توجه است. ابن قبه متکلم امامی است که ابتدا معتزلی بود و سپس به امامیه گروید. از ابوالقاسم بلخی در شمار استادان او یاد کرده‌اند. یکی از مباحث مهم در این دوره، پاسخ‌دادن به شبهاتی بود که متکلمان سایر فرق بر نظریه امامت شیعه اثنی عشری وارد می‌کردند. ابن قبه در این باره، یعنی موضوع امامت، کتابی نوشت که به *الانصاف* معروف بود. ابوالحسن سوسنجردی، شاگرد ابن قبه، نسخه‌ای از آن را به بلخ نزد ابوالقاسم بلخی برد و او کتابی به نام *المسترشد فی الامامه* را در رد آن نوشت. ندیم از این کتاب با نام *الکلام فی الامه علی ابن قبه* یاد کرده است (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۱۳/۱ تا ۶۱۵)؛ ولی با در نظر گرفتن آثار ابن قبه در نجاشی، همان *المسترشد*

کتاب اوست. سوسنجردی به ری بازگشت و کتاب را به ابن قبه داد و او بر آن ردی به نام *المستثبت فی الامامه* نوشت که بلخی با نام *نقض المستثبت* آن را پاسخ داد. سوسنجرد زمانی که به ری رفت تا این کتاب را به ابن قبه بدهد، او از دنیا رفته بود (نجاشی، ۳۶۵: ۳۷۵ و ۳۷۶). در فهرست ندیم، به دو کتاب آخر و این ماجرا اشاره‌ای نشده است.

کلابیه: محمد بن کلاب (زنده در ۲۴۰ق/۸۵۴م) پیشوای کلابیه است. این جریان پیش از حیات ابوالحسن اشعری شکل گرفت و به نوعی، سلف اشاعره حساب می‌شود. این جریان از سویی، به آموزه‌های دینی با رویکردی کلامی می‌نگریست و از سویی دیگر، می‌کوشید در برابر معتزله که در رویکرد کلامی خود به افراط کشیده شده بود، تفاسیر جدیدی ارائه کند. تفاسیری که هم با عقاید اهل سنت متناسب باشد و هم با متون دینی سازگار باشد و هم بر ادله و براهین عقلی تکیه کند (صابری، ۱۳۹۵: ۲۱۶/۱). ابوعلی جبائی (م. ۲۳۵ تا ۳۰۳ق/۸۴۵ تا ۹۱۵م) ردیه‌ای بر ابن کلاب با نام *الرد علی ابن کلاب* دارد (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۰۶/۱ تا ۶۰۸)؛ این در حالی است که ابن کلاب نیز بر معتزله ردیه نگاشته است.

مجبره (جبریه): حسین بن محمد بن عبدالله نجار (م. حدود ۲۲۰ق/۸۳۵م) مؤسس نجاریه است. نظام با او مناظرات مختلفی داشته است و علت مرگ نجار نیز اندوه فراوانی است که پس از مناظره با نظام بر او حاصل شد؛ زیرا نظام با لگد سختی افکار او را طعن کرد (همان: ۶۴۳ و ۶۴۴). ابوعمر و ضرار بن عمرو (م. حدود ۲۳۰ق/۸۴۴م) و حفص الفرد را پیشوای ضراریه دانسته‌اند که از شاخه‌های جبریه است (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۹۰/۱ و ۹۱). ندیم ابوعمر و ضرار را از بدعت‌گذاران معتزلی دانسته است. حفص که مدتی

بر عقاید معتزلی بود، در روزگار اقامت شافعی در مصر با او مناظره کرده و شافعی او را تکفیر کرده است (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۰/۱۰).

محمدبن عیسی جهمی (برغوث) (م. ۲۴۰ق/ ۸۵۴م) نیز از جبرگرایان است که او را پیشوای برغوثیه خوانده‌اند. بر جبریه، در قالب فرقه‌ای، بیش از همه ردیه نگاشته شده است. علاوه بر ردیه‌های کلی بر این فرقه، بر پیشوایان این گروه نیز ردیه‌ها فراوان است. این گروه در مواقعی مثل مسئله صفات الهی و خلق قرآن و نفی رؤیت خداوند با معتزله هم‌داستان بودند؛ اما در مسئله خلق اعمال و استطاعت از آنها جدا شدند (بغدادی، ۱۴۰۸: ۱۴۲) و شاید به همین علت است که بیش از همه در معرض نقد معتزلیان قرار گرفتند. ردیه‌هایی که در جدول ۱۴ ارائه شده است نیز بر همین مباحث متمرکز است.

مرجئه/معتزله: اندیشه ارجاء که از نوعی تسامح دینی و بی‌طرفی حکایت می‌کرد، در مقابل تندروی‌های خوارج ظهور کرد. این تفکر ایمان را به حد اعتقاد قلبی تقلیل می‌دهد. این اندیشه را نخستین بار حسن بن محمد حنفیه (م. ۱۰۱ق/ ۷۱۹م) مطرح کرد (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۱/۱۴۴ تا ۱۴۶)؛ سپس فقهای همچون ابوحنیفه (م. ۱۵۰ق/ ۷۶۷م) نماینده این اندیشه شدند. رواج این نظریه در عمل به سود دستگاه اموی شد. محمدبن شیب و ابوشمر مرجی از اصحاب نظام بودند که در مسئله منزله بین المنزلتین و وعید براساس تفکر ارجاء از نظام فاصله گرفتند و مرجی به حساب می‌آیند (همان: ۴۲). محمدبن شیب در این عقیده کتابی داشته است که ردیه‌های جعفرین مبشر و اسکافی بر کتاب اوست. عبدالله بن محمد خالدی نیز از سران معتزله بود که اندیشه ارجاء را گزید (بغدادی، ۱۴۰۸: ۱۹ و ۹۶) و

ابن‌اششید ابوبکر احمد بن علی بن بیغجور اخشاد (م. ۳۲۶ق/ ۹۳۷م) که از سران معتزله بغداد در زمان خود بود بر او ردیه نگاشت. ردیه‌ها بر این افراد از سوی متکلمان معتزلی است (جدول ۱۵).

معتزله (درون فرقه‌ای): بیشترین ردیه‌های فردمحور، ردیه‌های درون فرقه‌ای معتزلی‌هاست که بر مباحث و اندیشه‌های خاص کلامی آنها ناظر است (جدول ۱۶). بشر بن معتمر و سپس ابوعلی جبائی بیشترین ردیه‌ها را بر افراد و افکار دیگر معتزلیان نگاشته‌اند و نظام بیش از همه در معرض نقد و رد قرار گرفته است.

۲،۳،۲. ردیه‌های متکلمان امامی بر دیگران

امامیه (درون فرقه‌ای): ندیم از دو ردیه درون فرقه‌ای امامیه یاد کرده است (جدول ۱۷).

زیدیه: ابن جنید اسکافی، فقیه و متکلم امامی سده ۴ق، کتابی با نام *الشهب المحرقه للأبالیس المسترقه* نگاشت (ندیم، ۱۴۳۰: ۱/۶۸۸) که ردیه‌ای است بر ابن بقال زیدی (عبدالعزیز بن اسحاق بن جعفر) (طوسی، بی تا: ۱۳۴).

ابن قتیبه (اهل سنت با گرایش کلامی نامعلوم): ندیم از کتابی با نام *النقض علی ابن قتیبه فی الحکایه و المحکی* (ارتباط قرآن در لوح محفوظ و قرآن مکتوب) یاد کرده است که تألیف شیخ مفید است (ندیم، ۱۴۳۰: ۱/۶۹۱ و ۶۹۲). آمار ابن قتیبه در نمودار ۸ همراه با نمونه‌های نامعلوم آمده است.

معتزله: در میان ردیه‌های امامیه بر معتزله، بیشترین آثار به شیخ مفید مربوط است و بیشتر به موضوع امامت توجه شده است (جدول ۱۸). البته باید در نظر گرفت که آثار شیخ در برابر مخالفان، تنها بر ردیه‌نویسی متمرکز نیست و کتاب‌های احتجاجات و جوابیه نیز در آثار او فراوان است. اینکه شیخ مفید به

زبان و اسلوب خود معتزله با آنها مواجه شده، باعث شده است برخی به اشتباه او را از معتزله محسوب کنند یا دنباله‌روی معتزله بدانند (نک: «شیخ مفید و معتزله»، ص ۱۵۹ تا ۱۹۱).

واقفه: ابوسهل نوبختی متکلم نامدار امامی و از خاندان نوبختیان است که چند تن از آنها از زمان منصور عباسی در بغداد در حکم منجم و مترجم کتاب‌های پهلوی و نیز ادیب و ادب‌پرور شناخته شده بودند (نک: اقبال آشتیانی، ۱۳۴۵: ۱ تا ۱۴). ندیم از او نه ردیه ثبت کرده است (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۳۴/۱ و ۶۳۵). او کتابی با نام *الرد علی الطاطری فی الامامه* دارد که ردی در موضوع امامت بر علی بن محمد طائی کوفی طاطری، از سران واقفه، است (اقبال آشتیانی، ۱۳۴۵: ۱۱۷).

۳،۳،۲. ردیه‌های افراد جبرگرا (مجبره) بر دیگران غلات و معتزله: از سران جبریه که پیش‌تر از آنها یاد شد، ردیه‌هایی بر عقاید غالیان و معتزلی‌ها ثبت شده است (جدول ۱۹).

۴،۳،۲. سایر ردیه‌های فردمحور

پنج ردیه دیگر در ردیه‌های فردمحور وجود دارد که در دسته‌بندی‌های ذکرشده جای نگرفته و در جدول ۲۰ ارائه شده است.

۵،۳،۲. ردیه‌های افرادی با مذاهب اختلافی

(ابن‌راوندی و محمدبن زکریای رازی)

الف. ابوالحسین احمدبن یحیی راوندی

ابن‌راوندی از افراد تأمل‌برانگیز، به‌ویژه در مسئله ردیه‌نویسی است. چنانکه دیده می‌شود، ۲۴ ردیه بر او نگاشته شده و او نیز هفت ردیه بر دیگران نوشته است. ندیم در احوالات او گفته است: از متکلمانی بود که آن زمان، در میان هم‌نوعان، در کلام و جزئیات و کلیات کسی حاذق‌تر و داناستر از او نبود.

در ابتدای امر مردی نیک‌سیرت، خوش‌رفتار و باحجب و حیا بود. پس از چندی، پیش‌آمدهایی برای او اتفاق افتاد که همه آنها را کنار گذاشت. یکی از آن اسباب هم این بود که علمی بیش از عقلش داشت. از گروهی نقل شده است که هنگام مرگ، از خطاهایی که از او سر زده بود، توبه و اظهار پشیمانی کرد و اعتراف کرد آن رویه را پیش نگرفت مگر از رشک و غیرت و ننگ و عاری که از جفای دوستان و کناره‌جویی آنها از تماس با او پیدا کرده بود. کتاب‌های کفرآمیزش را برای ابوعلی یهودی تألیف کرد و در خانه این شخص نیز از دنیا رفت.

ندیم از بخشی از تألیفات ابن‌راوندی با نام تألیفات آن ملعون یاد می‌کند و در ادامه، از کتاب‌هایی نام می‌برد که او در دوران درستکاری تألیف کرده است. در این کتاب‌ها چند ردیه بر کتاب‌های خودش و نیز بر معتزله و آرای آنها وجود دارد. کتابی نیز با نام *الامامه* دارد (ندیم، ۱۴۳۰، جزء ۲: ۶۰۱/۱ تا ۶۰۴). بیشتر علمای کلام او را به کفر و الحاد متهم کرده و حتی بیشتر نام او را با صفت «ملحد» ذکر کرده‌اند. با این همه، او یکی از شخصیت‌های پیچیده و ناشناخته کلام اسلامی است. در مجموع، با در نظر گرفتن آرا و اقوال درباره او باید گفت معتزله به علت خشم شدید خود از ابن‌راوندی، درباره او بی‌طرفی و امانت را رها کرده و خواسته‌اند مخالفی همچون او را ملحد نشان دهند؛ اما برای مثال ماتریدی که معتزلی نبود و تعصبی به عقاید آنها نداشته، از ابن‌راوندی چنین توصیفات نکرده است. سیدمرتضی، عالم شیعی نیز که مخالف قاضی عبدالجبار و معتزله بوده، او را ملحد نخوانده است.

در این پژوهش، مذهب او را اختلافی دانسته‌ایم؛ هرچند با در نظر گرفتن اقوال سیدمرتضی و سایر شواهد، امامی بودن او قوی است (میرزایی، ۱۳۹۷: ۱۳۹۷).

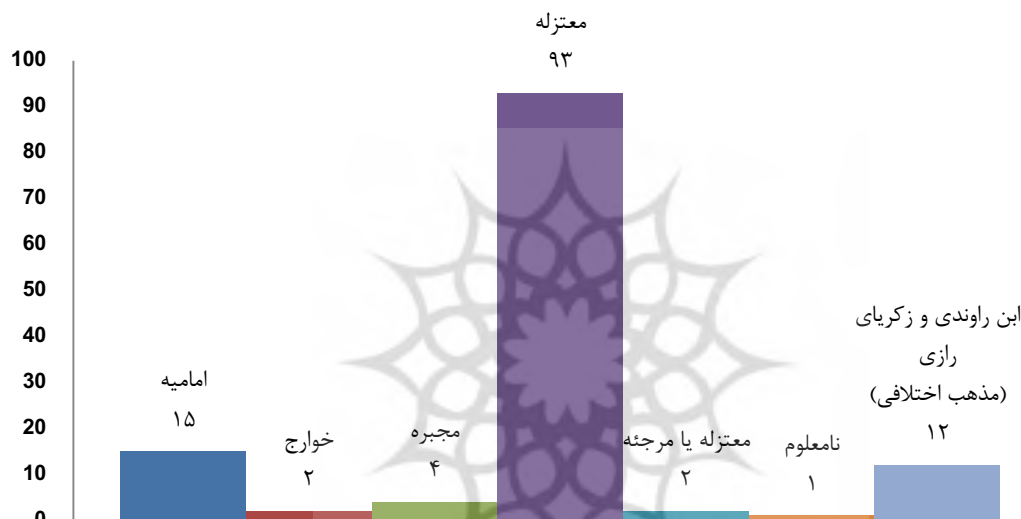
براساس نمودار ۷ و ۸، بیشترین ردیه‌نویسان معتزلی‌اند و بیشترین افرادی هم که بر آنها ردیه نوشته شده است، معتزلیان‌اند. این امر نشان می‌دهد معتزلی‌ها داعیه‌دار علم کلام بوده‌اند و با ارائه مجموعه عقاید کمابیش نظام‌یافته، مبتنی بر برداشت‌های عقل‌گرایانه، اندیشه‌های کلامی خود را طرح کرده و بر این اساس، آراء دیگران را رد کرده‌اند. بزرگان معتزلی این جریان به شدت از تعالیم فلاسفه یونان متأثر بودند.

۲۳ تا ۲۶۹). جداول ۲۱ و ۲۲ ردیه‌ها بر ابن‌راوندی و ردیه‌های او بر دیگران را نشان می‌دهد.

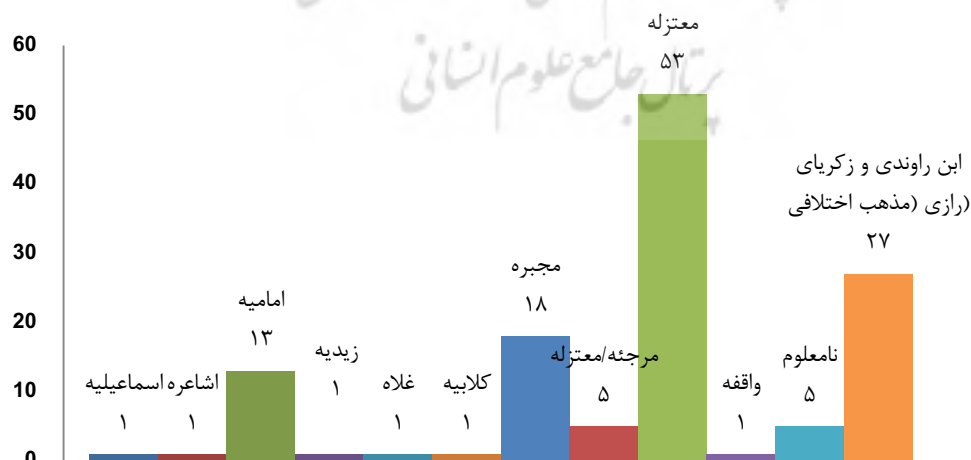
ب. ابوبکر محمد بن زکریای رازی

محمد بن زکریای رازی که اندیشه‌های فلسفی داشت، در مظان اقوال گوناگون قرار دارد و به همین علت مذهب او اختلافی در نظر گرفته شده است. بر او سه ردیه نوشته شده است و خود او پنج ردیه دارد (جداول ۲۳ و ۲۴).

۶،۳،۲. جمع‌بندی ردیه‌های فردمحور

شکل ۷، نمودار ۷: مذهب ردیه‌نویسان (فردمحور).

شکل ۸، نمودار ۸: ردیه‌نگاری بر افراد سایر مذاهب.

۴.۲. ردیه‌های موضوع محور

محیط عقل‌گرای بغداد بی‌شک در ردیه‌نویسی‌ها نیز مؤثر بوده است. پس از واثق و با به خلافت رسیدن متوکل (حک. ۲۳۲ تا ۲۴۷ ق/ ۸۴۶ تا ۸۶۱ م) دوره طلایی عقل‌گرایان معتزلی رو به افول نهاد؛ علاوه بر آنکه متوکل از همان آغاز متعرض شیعیان نیز بود. دوره او بانفوذ عناصر ترک در دستگاه خلافت همراه بود. آنها مردمان ساده‌دلی بودند که با مباحث عقلی چندان میانه‌ای نداشتند و این سلطه تا قرن‌ها ادامه یافت (درباره ادوار معتزله نک: ولوی، ۱۳۶۷: ۳۵۳/۲ و ۳۵۴۳. چنین بستری البته باعث کاهش ردیه‌نگاری معتزلیان شد؛ ولی متکلمان امامی این سنت را همچنان باقوت ادامه دادند. در اینکه تعداد ردیه‌های معتزله از امامیه بیشتر است، جمعیت درخور ملاحظه آنها، به‌ویژه در دوره طلایی خلافت خلفای معتزلی مذهب، در مقایسه با جمعیت امامیه را نیز باید لحاظ کرد.

نتیجه

ردیه‌نویسی سنتی در جامعه متقدم اسلامی بوده است که متکلمان در بطلان عقاید یا مدعاهای رقیب بدان اقدام می‌کردند. بررسی ۳۶۹ نام ردیه در فهرست ندیم نشان می‌دهد بوم اصلی ردیه‌نگاران بغداد بود و عمده موضوعات این ردیه‌ها در مباحث کلامی بود. معتزلیان در ردیه‌نگاری سرآمدند و پس از آنها با فاصله بسیار، ردیه‌نگاری در امامیه بیشتر است.

ردیه‌های کلامی فهرست ندیم در سه قسمت اصلی بررسی شد. در ردیه بر آیین‌ها و ادیان التقاطی بیش از همه بر نصاری ردیه نگاشته شده است و در میان فرق، مجبره یا جبرگرایان بیش از همه در معرض نقد و ردیه بودند که از اهمیت بحث جبر و اختیار در جامعه اسلامی نشان دارد.

در ردیه‌های فردمحور که بر فرد یا کتاب خاصی ردیه نگاشته شده است، متکلمان معتزله بیش از همه در مظان ردیه قرار گرفته‌اند و ردیه‌های درون‌مذهبی

گونه آخر ردیه‌های فهرست ندیم در قالب موضوع محور ارائه شده است که موضوعاتی مانند توحید، امامت، مخلوق و قرآن را بررسی کرده‌اند (جدول ۲۵). این ردیه‌ها کتاب‌هایی هستند که موضوعی را مبنای نگارش خود قرار داده‌اند نه فرقه، دین، فرد یا کتابی را؛ چنانکه در نمودار ۲ ارائه شد، کمترین آمار ردیه‌ها به این دسته اختصاص دارد.

۳. مذهب ردیه‌نگاران کلامی

در ردیه‌های کلامی فهرست ندیم، نویسندگان معتزلی در صدر قرار دارند و پس از آن با فاصله بسیار، امامیه قرار گرفته‌اند (جدول ۲۶). بشرین معتمر با ۳۲ ردیه، ابوهدیل علاف با ۲۴ ردیه و ابوعلی جبائی با ۲۲ ردیه بیشترین ردیه‌نویسان معتزلی‌اند. در تحلیل بیشتر بودن ردیه‌های معتزله و سپس امامیه، در قیاس با دیگران، باید توجه کرد معتزله و امامیه با داشتن اشتراکاتی در مبانی عقل‌گرایی، از یکدیگر متأثر بوده‌اند؛ در عین حال با ردیه‌نگاری و به چالش کشیدن عقاید یکدیگر، از مبانی خود حراست می‌کردند.

در اوایل قرن سوم قمری، مأمون (حک. ۱۹۸ تا ۲۱۸ ق/ ۸۱۳ تا ۸۳۳ م) به حکومت رسید. دوره مأمون و دو خلیفه پس از او، یعنی معتصم (حک. ۲۱۸ تا ۲۲۷ ق/ ۸۳۳ تا ۸۴۱ م) و واثق (حک. ۲۲۷ تا ۲۳۲ ق/ ۸۴۱ تا ۸۴۶ م)، دوره طلایی معتزله به شمار می‌رود. در این دوره، معتزلیان به شدت به مراکز قدرت و به‌ویژه خلفای عباسی نزدیک شدند. آنها در امور سیاسی فعال بودند و در تعیین خط‌مشی‌های فکری و سیاسی جامعه سهم داشتند. بیت‌الحکمه، نخستین مؤسسه علمی فرهنگی تمدن اسلامی برای ترجمه آثار، در زمان هارون‌الرشید (۱۷۰ تا ۱۹۳ ق/ ۷۸۶ تا ۸۰۸ م) بنا شد و در زمان مأمون به اوج شکوفایی خود رسید (نک: جان‌احمدی، ۱۳۹۵: ۱۰۳ تا ۱۰۸).

در ردیه‌های موضوع محور به امامت، نبوت، معاد و قرآن بیشتر توجه شده است. این اطلاعات مبتنی بر فهرست ندیم است که در سال ۳۷۷ق/۹۸۷م به نگارش درآمده است. تکمیل این بحث براساس ردیه‌های فهرست طوسی و نجاشی، نمای کامل‌تری از اختلافات فرقه‌ای و اندیشگانی جامعه متقدم اسلامی را به تصویر می‌کشاند که در مقالات دیگری آن را بررسی کرده‌ایم.

پی‌نوشت

ایمن فواد سید در حاشیه این مطلب می‌گوید: تقی‌الدین مقریزی (۸۴۵ق/۱۴۴۱م) نسخه اصل الفهرست را پیش از آنکه دو پاره شود (پاره‌ای از آن در کتابخانه چستربیتی در دوبلین (پایتخت ایرلند) و پاره‌ای دیگر در کتابخانه شهیدعلی پاشا در استانبول) دیده است و متن کتاب در رد اسماعیلیه را از آن در کتاب خود/تعاضد الحنفاء باخبار ائمه الخلفاء ذکر کرده است.

نیز میان آنها بسیار است. این امر از عقل‌گرایی افراطی آنها نشئت می‌گیرد. عقل‌گرایی که بر میراث اسلامی مبتنی بود و از اندیشه‌هایی همچون فلسفه یونان و از هستی‌شناسی ایرانی و هندی متأثر بود.

اینکه بیشترین ردیه‌نویسان معتزلی‌اند و بیشترین افرادی هم که بر آنها ردیه نوشته شده است معتزلیان‌اند، نشان می‌دهد معتزلی‌ها داعیه‌دار علم کلام بوده‌اند و با ارائه مجموعه عقاید کمابیش نظام‌یافته مبتنی بر برداشت‌های عقل‌گرایانه، اندیشه‌های کلامی خود را طرح می‌کردند و بر این اساس، آرای دیگران را رد می‌کردند. این رویکرد آنها همه‌جانبه بود و به فرق و مذاهب اسلامی منحصر نبود؛ زیرا بیشترین ردیه‌نویسان بر ادیان، معتزلیان‌اند.

در میان ردیه‌های امامیه بر معتزله، بیشترین آثار به شیخ مفید مربوط است که به روش خود معتزله با آنها مواجه شد و بیشتر به موضوع امامت توجه کرد؛ از این رو که مهم‌ترین نقطه تمایز شیعه و معتزله است.

پیوست

شکل ۹، جدول ۱: ردیه‌ها بر ادیان

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فواد)
۲	ابو بکر اصم	معتزله	۲	- ادیان / یهود - ادیان / مجوس	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۴ و ۵۹۵
۳	ابوعلی جیانی	معتزله	۳	- ادیان / نصاری - ادیان / مجوس - ادیان / یهود	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۵	ابوعیسی وراق	امامیه، سابقا معتزله	۳	- ادیان / نصاری / کوچک - ادیان / نصاری / متوسط - ادیان / نصاری / بزرگ - ادیان / یهود - ادیان / مجوس	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۰
۵	ابوهذیل علاف	معتزله	۳	- ادیان / نصاری - ادیان / نصاری / عمار نصرانی - ادیان / یهود - ادیان / مجوس - ادیان / عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۴ تا ۵۶۷

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	احمد بن محمد بن قحطیبی	نامعلوم	۲	- ادیان/نصاری	جلد ۲، جزء ۱۰، ص ۴۱۴
۳	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- ادیان/نصاری - ادیان/یهود - ادیان/مجوس	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۳	جاحظ	معتزله	۳	- ادیان/نصاری - ادیان/نصاری/غولیه - ادیان/یهود	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹
۱	حسن بن ایوب	معتزله	نامعلوم	- ادیان/نصاری/ انکار نبوت پیامبر	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۴ و ۶۲۵
۱	حفص فرد	مجبره، مذهب فقهی: حنفیه	۳	- ادیان/نصاری	جلد ۱، جزء ۱، ص ۶۴۴ و ۶۴۵
۳	حمی بن سعید بن بختیار	معتزله یا مرجئه	نامعلوم	- ادیان/نصاری/معاد - ادیان/نصاری/یوشع بخت - ادیان/مجوس	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۹
۲	ضرار بن عمرو	مجبره	۳	- ادیان/نصاری - ادیان/عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸
۳	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	۳	- ادیان/نصاری - ادیان/نصاری/ابی قره - ادیان/یهود و مجوس (عمومی)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۳ و ۵۷۴

شکل ۱۰، جدول ۲: ردیه‌ها بر آیین‌های التقاطی

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	ابن راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	۳	- ادیان/زنادقه - ادیان/مانویان	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۱ تا ۶۰۴
۱	ابوالربیع محمد بن لیث خطیب فقیه اموی	نامعلوم	۲	- ادیان/زنادقه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۳۷۵ و ۳۷۶
۳	ابو بکر اصم	معتزله	۲	- ادیان/دهریه - ادیان/ملاحده - ادیان/زنادقه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۴ و ۵۹۵
۱	ابو علی محمد بن مستنیر (قطرب)	معتزله	۲	- ادیان/ملاحده/متشابه القرآن	جلد ۱، جزء ۲، ص ۱۴۷ تا ۱۴۹
۱	ابو عیسی وراق	امامیه، سابقا معتزله	۳	- ادیان/ثنویه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۰

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	ابوهذیل علاف	معتزله	۳	- ادیان/ثنویه - ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۴ تا ۵۶۷
۱	احمد بن سهل بلخی	امامیه	۴	- ادیان/مشرکان	جلد ۱، جزء ۲، ص ۴۲۸ تا ۴۳۱
۲	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- ادیان/مشرکان - ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	حسین بن محمد نجار	مجبره، نجاریه/پیشوا	۳	- ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۴۳ و ۶۴۴
۱	حمید بن سعید ابن بختیار	معتزله یا مرجئه	نامعلوم	- ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۹
۳	ضرا بن عمرو	مجبره	۳	- ادیان/ملاحده - ادیان/ملاحده - ادیان/زنادقه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸
۱	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	۳	- ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۳ و ۵۷۴
۱	مجهول	نامعلوم	نامعلوم	- ادیان/زنادقه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۱
۱	محمد بن زکریاء رازی	اختلافی	۳	- ادیان/ثنویه	جلد ۲، جزء ۸، ص ۳۰۵ تا ۳۱۳
۳	نظام	معتزله	۳	- ادیان/ثنویه - ادیان/دهریه - ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ و ۵۷۱
۳	هشام بن حکم	امامیه	۲	- ادیان/ثنویه - ادیان/زنادقه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳
۱	هیثم بن هیثم بن ناجی	خوارج (اباضیه)	نامعلوم	- ادیان/ملاحده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۳
۴	یعقوب بن اسحاق کندی	اختلافی	۳	- ادیان/ثنویه - ادیان/مانویان - ادیان/مانویان/فلکیات - ادیان/ملاحده	جلد ۲، جزء ۷، ص ۱۸۲ - ۱۹۴

شکل ۱۱، جدول ۳: ردیه‌ها بر امامیه

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابو بکر اصم	معتزله	۲	- فرق/امامیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۴ و ۵۹۵
۱	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- فرق/امامیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ و ۵۷۰
۱	بشر مرسی	معتزله، مذهب فقهی: حنفیه	۳	- امامت/ فرق/امامیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۹
۱	جاحظ	معتزله	۳	- امامت/ فرق/شیعه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	قاسم بن ابراهیم علوی رسی	زیدیه (منتسب به قاسمیه)	۳	- فرق/امامیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۸۳
۱	عبدالله بن یزید اباضی	خوارج (اباضیه)	۳	- فرق/امامیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۲

شکل ۱۲، جدول ۴: ردیه‌ها بر خوارج

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- فرق/خوارج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ تا ۵۶۸
۱	بشر مریمی	معتزله، مذهب فقهی: حنفیه	۳	- فرق/خوارج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۹
۱	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق/خوارج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۸ تا ۵۹۶

شکل ۱۳، جدول ۵: ردیه‌ها بر غلات

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابو سهل نوبختی	امامیه	۳	- فرق/غلات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۵ و ۶۳۴
۱	یحیی بن کامل بن طلیحه جحدری	خوارج (اباضیه)، ابتدا مرجئه	۳	- توحید/فرق/شیعه و غلات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۲
۱	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق/غلات/مغیره و منصوریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۸ تا ۵۹۶
۱	حسن بن سعید اهوازی، حسین بن سعید اهوازی	امامیه	۳	- فرق/غلات	جلد ۲، جزء ۶، ص ۷۴ و ۷۵

شکل ۱۴، جدول ۶: ردیه‌ها بر قدریه

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابراهیم بن اسحاق اباضی	خوارج (اباضیه)	۲	- فرق/قدریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۳
۱	ابوحنیفه نعمان بن ثابت	اصحاب رای و حنفیه/پیشوا	۲	- فرق/قدریه	جلد ۲، جزء ۶، ص ۱۷ تا ۱۵
۱	ابوهذیل علاف	معتزله	۳	- ارجاء/فرق/غیلانیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	حسن بصری	سلف معتزله	۱	- فرق/قدریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۵۸ و ۵۵۹
۱	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- فرق/قدریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	عمرو بن عبید	معتزله	۲	- فرق/قدریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۲ و ۵۶۳
۱	مقاتل ابن سلیمان	زیدیه	۲	- فرق/قدریه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۴۱

شکل ۱۵، جدول ۷: ردیه‌ها ۱ بر مجبره (جبریه)

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	نظام	معتزله	۳	- مخلوق/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ و ۵۷۱
۱	ثمامه ابن اشرس نمیری	معتزله	۳	- مخلوق/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۵ و ۵۷۶
۱	ابو بکر اصم	معتزله	۲	- مخلوق/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۴ و ۵۹۵
۱	ابو جعفر اسکافی	معتزله	۳	- مخلوق/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳
۱	حصری صوفی	معتزله	نامعلوم	- مخلوق/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۹
۲	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- اطفال/فرق/مجبیره - وعید/فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	ابو علی جبائی	معتزله	۳	- فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۶ تا ۶۰۸
۳	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	۳	- عدل/فرق/مجبیره - فرق/مجبیره - فرق/مجبیره (جهمیه)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۳ و ۵۷۴
۱	یوسف بن عبید الله شحام	معتزله	۳	- فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۶
۱	احمد بن حنبل	حنبل/پیشوا	۳	- فرق/مجبیره (جهمیه)	جلد ۲، جزء ۶، ص ۱۰۰ و ۱۰۱
۱	ابو سهل نوبختی	امامیه	۳	- فرق/مجبیره	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۴ و ۶۳۵

شکل ۱۶، جدول ۸: ردیه‌ها بر مرجئه

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- فرق / مرجئه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	یمان بن رباب	خوارج	۲	- فرق / مرجئه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۱
۲	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق / مرجئه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸
۱	نظام	معتزله	۳	- فرق / مرجئه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ و ۵۷۱

شکل ۱۷، جدول ۹: ردیه‌ها بر مشبیه

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	احمد بن یحیی منجم	معتزله، مذهب فقهی: جریریه	۴	- توحید / فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۷ و ۶۱۸
۱	ثمامه ابن اشرس نمیری	معتزله	۳	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۵ و ۵۷۶
۱	ابو جعفر اسکافی	معتزله	۳	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳
۱	جاحظ	معتزله	۳	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹
۱	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸
۱	ابن قتیبه دینوری	اهل سنت (گرایش کلامی نامعلوم)	۳	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۱، ص ۲۳۵ تا ۲۳۷
۱	حمید بن سعید ابن بختیار	معتزله یا مرجئه	نامعلوم	- فرق / مشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۹

شکل ۱۸، جدول ۱۰: ردیه‌ها بر معتزله

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	احمد بن یحیی راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	۳	- وعید و منزلت بین المنزلتین / فرق / معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۱ تا ۶۰۴
۱	محمد بن علی بن نعمان احوط (مومن الطاق)	امامیه	۲	- امامت / امامت مفضول / فرق / معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۳

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	حفص فرد	مجبره (ضراریه)، مذهب فقهی: حنفیه	۳	- فرق/معتزله	جلد ۱، جزء ۱، ص ۶۴۴ و ۶۴۵
۲	هشام بن حکم کندی	امامیه	۲	- طلحه و زبیر/فرق/معتزله - فرق/معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳
۱	عبدالله بن محمد بن کلاب	حشویه، کلابیه/پیشوا	۳	- فرق/معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۴۵ و ۶۴۶
۱	عبدالله بن یزید اباضی	خوارج (اباضیه)	۳	- فرق/معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۲
۱	یمان بن رباب	خوارج	۲	- قدر/فرق/معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۱

شکل ۱۹، جدول ۱۱: ردیه‌های چندتایی

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابوهدیل علاف	معتزله	۳	- فرق/ردیه‌های چندتایی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۴ تا ۵۶۷
۱	جعفر بن مبشر	معتزله	۳	- فرق/ردیه‌های چندتایی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۶ تا ۵۷۷
۳	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق/ردیه‌های چندتایی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸

شکل ۲۰، جدول ۱۲: ردیه‌های عمومی

تعداد ردیه‌ها	نام ردیه‌نویس	مذهب ردیه‌نویس	قرن	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	ابوالحسن اشعری	اشاعره	۴	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۴۸ و ۶۴۹
۱	داود بن علی بن داود بن خلف اصفهانی	ظاهریه (داودیه)/پیشوا	۳	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۲، جزء ۶، ص ۶۲ تا ۶۲
۱	بشر بن معتمر	معتزله	۲	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	ضرار بن عمرو	مجبره (ضراریه)	۳	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸
۱	حفص بن اشیم	خوارج	۲	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۲ و ۶۵۳
۱	صالح ناجی	خوارج (اباضیه)	نامعلوم	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۳
۱	جعفر بن مبشر	معتزله	۳	- فرق/ردیه‌های عمومی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۶ و ۵۷۷

شکل ۲۱، جدول ۱۳: ردیه‌های متکلمان معتزلی بر امامی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابن قبه	امامیه	ابوالقاسم بلخی	معتزله	- امامت/الانصاف	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۵ تا ۶۱۳
۱	ابوسهل نوبختی	امامیه	ابوعلی جبائی	معتزله	- النفی و الاثبات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۲	هشام بن حکم	امامیه	بشرین معتمر	معتزله	- استطاعت/ هشام بن حکم - هشام بن حکم (منظوم)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ تا ۵۶۸
۱	هشام بن حکم	امامیه	ابوهذیل علاف	معتزله	- امامت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴
۱	هشام بن حکم	امامیه	ابوبکر اصم	معتزله	- توحید/تشبیه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۵ و ۵۹۴
۱	هشام بن حکم	امامیه	ابوجعفر اسکافی	معتزله	- هشام بن حکم	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۳ و ۵۹۲
۱	هشام بن سالم جوالمیقی	امامیه	هشام بن حکم کندی	امامیه	- استطاعت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳

شکل ۲۲، جدول ۱۴: ردیه‌های متکلمان معتزلی بر جبری مسلک

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	حسین بن محمد نچار	مجبره (نچاریه)	ابوجعفر اسکافی	معتزله	- استطاعت/نچار - کتاب نچار	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۳ و ۵۹۲
۲	حسین بن محمد نچار	مجبره (نچاریه)	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	- بدل - مخلوق	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۴ و ۵۷۳
۱	حسین بن محمد نچار	مجبره (نچاریه)	ابوالعباس کتاب	معتزله	- توحید/صفات خدا/ اراده/الاراده صغه فی الذات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۱
۲	حفص فرد	مجبره (ضراریه)	ابوهذیل علاف	معتزله	- افعال/حفص فرد - مخلوق/حفص فرد	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴
۱	حفص فرد	مجبره (ضراریه)	بشرین معتمر	معتزله	- حفص فرد(منظوم)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ تا ۵۶۸

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	حفص فرد	مجبره (ضراریه)	ابو جعفر اسکافی	معتزله	- کتاب حفص فرد	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳
۲	ضراربن عمرو	مجبره (ضراریه)	بشر بن معتمر	معتزله	- مخلوق/ضراربن عمرو - ضراربن عمرو (منظوم)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	ضراربن عمرو	مجبره (ضراریه)	ابو هذیل علاف	معتزله	- توحید/فعل خدا/ضراربن عمرو	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴
۱	ضراربن عمرو و جهم و...	مجبره (ضراریه)	ابو هذیل علاف	معتزله	- مخلوق/ضراربن عمرو و جهم و حفص فرد و بنی حنیفه/بزرگان مجبره (ضراریه)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴
۱	برغوث	مجبره (نجاریه /برغوثیه)	عبدالرحمن بن مسلم فارقی	معتزله یا مرجئه	- تطبیق عقاید برغوث با ملحدین	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۰
۱	برغوث	مجبره (نجاریه /برغوثیه)	ابوالقاسم بلخی	معتزله	- برغوث	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۳ تا ۶۱۵
۱	برغوث	مجبره (نجاریه /برغوثیه)	جعفر بن مبشر ثقفی	معتزله	- مخلوق	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۶ و ۵۷۷
۱	برغوث	مجبره (نجاریه /برغوثیه)	ابو جعفر اسکافی	معتزله	- برغوث	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳

شکل ۲۳، جدول ۱۵: ردیه‌های متکلمان معتزلی بر مرجی/معتزلی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابو شممر مرجی	مرجئه /معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	- ارجاء/ابو شممر مرجی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	ابو شممر مرجی	مرجئه /معتزله	ابو هذیل علاف	معتزله	- ارجاء/ابو شممر مرجی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴

جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۱ و ۶۲۲	- ارجاء	معتزله، اخشیدیه / پیشوا، فقهی: شافعیه	ابن اخشید	مرجنه /معتزله	عبدالله بن محمد خالدی	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۶ و ۵۷۷	- ارجاء / کتاب محمد بن شیبب	معتزله	جعفر بن مبشر تقی	مرجنه /معتزله	محمد بن شیبب	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳	- وعید / کتاب محمد بن شیبب	معتزله	ابو جعفر اسکافی	مرجنه /معتزله	محمد بن شیبب	۱

شکل ۲۴، جدول ۱۶: ردیه‌های متکلمان معتزلی بر معتزلی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابوالقاسم بلخی	معتزله	محمد بن عمر صیمری	معتزله	- اصلح / النهایه فی الاصلاح / بلخی بر جبائی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۶ و ۶۱۷
۳	ابوبکر اصم	معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	- ابوبکر اصم - امامت - مخلوق	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ و ۵۷۰
۱	ابوبکر اصم	معتزله	هشام بن عمرو فوطی	معتزله	- حرکت / نفی حرکات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۵ و ۵۹۶
۱	ابو حفص حداد	معتزله	ابوالحسین خیاط	معتزله	- تکافوی ادله / الجاروف	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۹
۱	ابو حفص حداد	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- تکافوی ادله / الجاروف	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۹
۱	ابو حفص حداد	معتزله	حارث بن علی وراق	معتزله	- تکافوی ادله / الجاروف	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۹
۱	ابوخلده	معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	ابوخلده	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۲	ابوعلی جبائی	معتزله	ابوالقاسم بلخی	معتزله	- اصلح - معاد / بهشت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۳ تا ۶۱۵
۲	ابوهذیل علاف	معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	- ابوهذیل - ابوهذیل (منظوم)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	ابوهذیل علاف	معتزله	هشام بن عمرو فوطی	معتزله	- معاد / بهشت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۵ و ۵۹۶

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه‌نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابوجعفر اسکافی	معتزله	عبدالرحمن بن مسلم فارقی	معتزله یا مرجنه	- نظریه تولید یا تولد	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۰
۱	ثمامه بن اشرس	معتزله	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	- معرفت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۳ و ۵۷۴
۱	جاحظ	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- معرفت / کتاب جاحظ	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۱	جاحظ	معتزله	جاحظ	معتزله	- پیروان عثمان / العثمانيه	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹
۱	جاحظ	معتزله	جعفر بن مبشر ثقفی	معتزله	- معارف	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۶ و ۵۷۷
۱	خیاط	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- معاد / بهشت / کتاب خیاط	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۱	شحام	معتزله	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	- معرفت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۳ و ۵۷۴
۲	عباد بن سلیمان	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- انکار دلالت اعراض - تثبیت اعراض / کتاب سلیمان (در ندیم کتاب سلیمان آمده است؛ ولی به احتمال همین عباد بن سلیمان است.)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۱	عباد بن سلیمان	معتزله	ابوالحسین خیاط	معتزله	- عکس / کتاب عباد بن سلیمان	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۰ و ۶۱۱
۱	کلثوم و اصحابش	معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	- کلثوم و اصحابش	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	معمربن عباد سلمی	معتزله	نظام	معتزله	- نظریه معانی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ و ۵۷۱
۱	نظام	معتزله	ابوجعفر اسکافی	معتزله	- افعال	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳
۲	نظام	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- احاله مقدرات	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۶	نظام	معتزله	ابوهذیل علاف	معتزله	- انسان - قدرت بر ظلم - مخلوق - نظام - نظام	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۴ تا ۵۶۷

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
					- نظریه تولید یا تولد	
۳	نظام	معتزله	بشر بن معتمر	معتزله	- نظام (منظوم) - نظریه تولید یا تولد	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰
۱	نظام	معتزله	عیسی بن صبیح مردار	معتزله	- قدرت بر ظلم	
۱	یحیی بن بشر ارجانی	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- تناهی مقدرات/ کتاب یحیی بن بشر ارجانی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۱	برخی بزرگان معتزله	معتزله	ابوعلی جبائی	معتزله	- ردی بر ابوالحسین خیاط، ابوالحسین صالحی، جاحظ، نظام، بردعی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶

شکل ۲۵، جدول ۱۷: ردیه‌های متکلمان امامی بر امامی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابوعیسی وراق	امامیه سابقا معتزلی	ابومحمد حسن بن موسی نوبختی	امامیه	- معاد/خلود کافران در جهنم/عقاید مانوی/الغریب المشرقی/منسوب به ابوعیسی وراق است	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۶
۱	مؤمن الطاق	امامیه	ابومحمد هشام بن حکم کندی	امامیه	- کلی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳

شکل ۲۶، جدول ۱۸: ردیه‌های متکلمان امامی بر معتزلی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابوعلی جبائی	معتزله	محمد بن عبدالله بن مملک اصفهانی	امامیه سابقا معتزله	- امامت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۷ و ۶۳۸

جلد ۱، جزء ۲: ۶۹۱ و ۶۹۲	- امامت	امامیه	شیخ مفید	معتزله	ابن‌اخشید	۱
جلد ۱، جزء ۲: ۶۹۱ و ۶۹۲	- امامت	امامیه	شیخ مفید	معتزله	جعفر بن حرب	۱
جلد ۱، جزء ۲: ۶۹۱ و ۶۹۲	- امامت	امامیه	شیخ مفید	معتزله زیدیه	صاحب بن عباد	۱
جلد ۱، جزء ۲: ۶۹۱ و ۶۹۲	- امامت	امامیه	شیخ مفید	معتزله	علی بن عیسی رمانی	۱
جلد ۱، جزء ۲: ۶۹۱ و ۶۹۲	- معتزله/فضیله المعتزله	امامیه	شیخ مفید	معتزله	جاحظ	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۸۹ و ۶۹۰	- خلافت بنی عباس و تفصیل بنی هاشم بر دیگران/العباسیه (رساله جاحظ)	امامیه (در ظاهر شافعی)	محمد بن احمد بن ابراهیم بن یوسف کاتب	معتزله	جاحظ	۱

شکل ۲۷، جدول ۱۹: ردیه‌های جبرگرایان بر غالی و معتزلی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	معمربن‌احمر	غلاه	ضرار بن عمرو	مجبره/ضراریه	- نبوت/الوہیت پیامبر (ص)	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۸ تا ۵۹۶
۱	ابوہذیل علاف	معتزله	حفص فرد	مجبره، مذهب فقهی: حنفیه	- مخلوق	جلد ۱، جزء ۱، ص ۶۴۴ و ۶۴۵
۱	نظام	معتزله	حسین بن محمد نچار	مجبره (نچاریه/پیشوا)	- استطاعت	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۴۳ و ۶۴۴
۱	جعفر بن حرب	معتزله	برغوث	مجبره (نچاریه/برغوثیه)	- جعفر بن حرب	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ و ۶۰۹

شکل ۲۸، جدول ۲۰: سایر ردیه‌های فردمحور

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)

جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۵۱	- حماد بن ابی حنیفه	خوارج	یمان بن رباب	حنفیة	حماد بن ابی حنیفه	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۹	- مخلوق	نامعلوم	محمد بن عبد الکریم	مجبره (نجاریه / برغوثیه)	برغوث	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰	- نامعلوم	معتزله	بشر بن معتمر	نامعلوم	زیاد موصلی	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴	- نامعلوم	معتزله	ابو هذیل علاف	نامعلوم	مکیف مدینی	۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۰ و ۶۱۱	- نامعلوم	معتزله	ابو الحسن خیاط	نامعلوم	نامعلوم (کتاب البرهان)*	۱

شکل ۲۹، جدول ۲۱: ردیه‌ها بر ابن راوندی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فواد)
۶	ابن راوندی	ابو الحسن خیاط	معتزله	- توحید/ تکلیف/ نعت الحکمه - توحید/ علم الهی/ القضیب الذهب - نبوت/ الفرند - نبوت/ الزمرد - نبوت/ نظم قرآن/ الدماغ - قدم عالم/ التاج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۰ و ۶۱۱؛ در انتهای چاپ بیروت که مبتنی بر نسخه گوستاو فلوگل است، تکمه‌ای پنج صفحه‌ای درباره آثار معتزله درج شده است که برگرفته از مجله‌ای آلمانی است؛ اما این تکمله در نسخه ایمن فواد سید نیامده است. سه کتاب اول خیاط از این تکمله (ص ۵) است.
۳	ابن راوندی	ابن راوندی (بر خودش)	اختلافی، سابقا معتزله	- نبوت/ الزمرد - نبوت/ نظم قرآن/ الدماغ - اختلاف اهل اسلام/ المرجان	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۴ تا ۶۰۱

* به احتمال کتاب البرهان جابر بن حیان است.

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	ردیه نویس	مذهب	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۴	ابن راوندی	حارث بن علی وراق	معتزله	- توحید/تکلیف/نعت الحکمه - نبوت/الزمر - نبوت/نظم قرآن/الدامغ - قدم عالم/التاج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۰ و ۶۱۱
۷	ابن راوندی	ابوعلی جبائی (بیشترین ردیه نویس بر ابن راوندی)	معتزله	- توحید/تکلیف/نعت الحکمه - نبوت/الزمر - نبوت/نظم قرآن/الدامغ - امامت/الامامه - قدم عالم/التاج - بر احتجاج ابن راوندی به هشام بن حکم - ابن راوندی	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۶ تا ۶۰۸
۱	ابن راوندی	حسین بن علی بصری معروف به کاغذی	معتزله	- جسم/لا من شیء	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹
۲	ابن راوندی	ابوسهل نوبختی	امامیه	- توحید/تکلیف/نعت الحکمه - قدم عالم/التاج	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۴ و ۶۳۵
۱	ابن راوندی	محمد بن عبد الله بردعی	خوارج	- امامت	جلد ۲، جزء ۶، ص ۱۲۶

شکل ۳۰، جدول ۲۲: ردیه‌های ابن راوندی بر دیگران

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	جاحظ	معتزله	ابن راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	- معتزله/فضیله المعتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۴ تا ۶۰۱
۳	هشام بن حکم	امامیه	ابن راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	- توحید/جسم و رویت - هشام بن حکم - هشام بن حکم	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۱ تا ۶۰۴
۳	ابن راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	ابن راوندی	اختلافی، سابقا معتزله	- نبوت/الزمر - نبوت/نظم قرآن/الدامغ - اختلاف اهل اسلام/المرجان	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۱ تا ۶۰۴

شکل ۳۱، جدول ۲۳: ردیه‌ها بر رازی

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	ردیه نویس	مذهب	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)

جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ تا ۶۲۹	- توحید/علم الهی/رازی بر ابوالقاسم - بلخی توحید/فعل خدا	معتزله، مذهب فقهی: حنفیه	حسین بن علی بصری معروف به کاغذی	ابوبکر محمد بن زکریاء رازی	۲
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۳ تا ۶۱۵	- توحید/علم الهی	معتزله	ابوالقاسم بلخی	ابوبکر محمد بن زکریاء رازی	۱

شکل ۳۲، جدول ۲۴: ردیه‌های رازی بر دیگران

تعداد ردیه‌ها	ردیه بر	مذهب	ردیه نویس	مذهب ردیه نویس	موضوع ردیه	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۲	ابوالقاسم بلخی	معتزله	محمد بن زکریاء رازی	اختلافی	- توحید/علم الهی	جلد ۲، جزء ۸، ص ۳۱۳ تا ۳۰۵
۱	احمد بن کیا ل	اسماعیلیه	محمد بن زکریاء رازی	اختلافی	- امامت/احمد بن کیا	جلد ۲، جزء ۸، ص ۳۱۳ تا ۳۰۵
۱	شهید بن ح سین بلخی	نامعلوم	محمد بن زکریاء رازی	اختلافی	- معاد/شهید بن حسین بلخی	جلد ۲، جزء ۸، ص ۳۱۳ تا ۳۰۵
۱	جاحظ	معتزله	محمد بن زکریاء رازی	اختلافی	- علم کلام/فضیله صناعه الکلام/جاحظ/معتزله	جلد ۲، جزء ۸، ص ۳۱۳ تا ۳۰۵

شکل ۳۳، جدول ۲۵: ردیه‌های موضوع محور

ردیف	موضوع کلی کتاب	نام ردیه نویس	مذهب کلامی/فقهی ردیه نویس	آدرس از ندیم (ایمن فؤاد)
۱	ابطال احکام نجوم	ابوعلی جبائی	معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۸ تا ۶۰۶
۲	استطاعت/فرند	بشر بن معتمر	معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۰ تا ۵۶۸
۳	اصحاب الهام	جاحظ	معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹
۴	اصحاب حدیث/تشبیه	ابو هذیل علاف	معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۷ تا ۵۶۴
۵	اصحاب لطف	جعفر بن مبشر ثقفی	معتزله	جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۷ و ۵۷۶

جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۰۱ تا ۶۰۴	اختلافی، سابقا معتزله	احمد بن یحیی راوندی	افعال و اعراض	۶
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳	امامیه	هشام بن حکم کندی	امامت/امامت مفضول	۷
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۴	امامیه	محمد بن خلیل سکاکی بغدادی	امامت/نص	۸
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۲ و ۶۳۳	امامیه	هشام بن حکم کندی	امامت/وصایت	۹
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۴ و ۶۳۵	امامیه	ابو سهل نوبختی	توحید/اصحاب صفات	۱۰
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸	مجبره (ضراریه)	ضرار بن عمرو	توحید/وقوف در تفکر خدا	۱۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۸ تا ۵۷۰	معتزله	بشر بن معتمر	علم کلام/عیب گرفتن از علم کلام	۱۲
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۲۸ و ۶۲۹	معتزله	جاحظ	قرآن/الحاد	۱۳
جلد ۱، جزء ۲، ص ۲۵۰ و ۲۵۱	ظاهریه (داودیه)	ابراهیم بن محمد عتکی ازدی	قرآن/خلق قرآن	۱۴
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳	معتزله	محمد بن عبدالله ابو جعفر اسکافی	قرآن/خلق قرآن	۱۵
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۷۵ و ۵۷۶	معتزله	ثمامه ابن اشرس نمیری	مخلوق	۱۶
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۶۴ تا ۵۶۷	معتزله	ابو هذیل علاف	معاد/تعذیب اطفال	۱۷
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۳	معتزله	محمد بن عبدالله ابو جعفر اسکافی	معاد/تعذیب اطفال	۱۸
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۳۶	امامیه	حسن بن موسی نوبختی	معاد/تناسخ	۱۹
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸	مجبره (ضراریه)	ضرار بن عمرو	نبوت/اختلاف انبیاء(ع) در صفات خدا	۲۰
جلد ۱، جزء ۲، ص ۵۹۶ تا ۵۹۸	مجبره (ضراریه)	ضرار بن عمرو	نبوت/علم غیب پیامبر(ص) و ترک چیزی از دین از جانب پیامبر(ص)	۲۱
جلد ۱، جزء ۲، ص ۶۱۳ تا ۶۱۵	معتزله	ابو القاسم بلخی	نبوت/مدعی نبوت	۲۲

شکل ۳۴، جدول ۲۶: مذهب ردیه‌نویسان در ردیه‌های کلامی

مجموع	مذهب ردیه‌نویس	
۹	حنفیه	فقهی
۲	جریریه	
۱	حنبلی	
۱	شافعیه	
۱	کلاییه	کلامی
۱۱	خوارج	
۱	سلف معتزله	
۲	اشاعره	
۲	ظاهریه	
۲۶	مجبیره	
۱۷۱	معتزله	
۷	معتزله یا مرجئه	
۱	اهل سنت (گرایش کلامی نامعلوم)	
۳۵	امامیه	
۳	زیدیه	
۴	نامعلوم	نامعلوم
۲۱	اختلافی	اختلافی

۱. ابن جلجل، سلیمان بن حسان، (۱۹۵۵)، *طبقات الأطباء و الحكماء*، به کوشش فؤاد سید، قاهره: المعهد العلمی الفرنسي للآثار الشرقيه.

۲. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، (۱۴۰۸)، *ديوان المتأدب و الخبر في تاريخ العرب و البربر و من عاصروهم من ذوی الشأن الاكبر؛ تاريخ ابن خلدون*، به کوشش خليل شحاده، چ ۲، بیروت: دارالفکر.

۳. ابن رزام، محمد بن علی، (۱۴۳۵-۱۴۳۶)، *الرد علی الاسماعیلیه القرامطه و شرح مذاهبهم فی الصد عن شرائع الرسل و الدعاء الی افساد الممالک و الدول و الرد علی سائر الملحدين*، رساله دکتری فوازی بن عبدالله بن معویض ثبیتی، زیر نظر سعید بن محمد معلوی، عربستان، مدینه: الجامعه الاسلامیه بالمدينه النبویه.

با تشکر از مرکز پژوهشی پویافکر که حامی این پروژه بوده است.

پی‌نوشت

۱. ایمن فواد سید در حاشیه این مطلب می‌گوید: تقی‌الدین مقریزی (۸۴۵ق) نسخه اصل الفهرست را پیش از آنکه دو پاره شود، پاره‌ای از آن در کتابخانه چستربیتی در دوبلین (پایتخت ایرلند) و پاره‌ای دیگر در کتابخانه شهید علی پاشا در استانبول، دیده است و متن کتاب در رد اسماعیلیه را در کتاب خود، *اتعاظ الحنفاء باخبار ائمه الخلفاء* ذکر کرده است.

کتابنامه

۴. ابن عماد، عبدالحی بن احمد، (۱۴۰۶)، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، به کوشش محمود و عبدالقادر ارناؤوط، دمشق: دار ابن کثیر.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴)، *لسان العرب*، چ ۳، بیروت: دار صادر.
۶. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، (۱۴۰۰)، *مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین*، چ ۳، آلمان، ویسبادن: فرانس شتاینر.
۷. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن، (۱۴۰۳)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، به کوشش احمد بن محمد حسینی، چ ۳، بیروت: دارالاضواء.
۸. اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۴۵)، *خاندان نوبختی*، چ ۲، تهران: طهوری.
۹. امین، سید محسن، (۱۴۰۳)، *أعیان الشیعه*، به کوشش حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۰. انصاری، حسن، (۱۳۷۲)، «ابن ندیم»: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، چ ۵، زیر نظر موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۱. -----، (پاییز ۱۴۰۰)، «ناگفته‌هایی درباره ردیه ابن رزام طائی کوفی بر اسماعیلیه»، بررسی‌های تاریخی: www.ansari.kateban.com
۱۲. انواری، محمد جواد، (۱۳۹۳)، «ردیه نویسی»: *دانشنامه جهان اسلام*، چ ۱۹، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۱۳. بدوی، عبدالرحمن، (۱۳۷۴)، *تاریخ اندیشه‌های کلامی در اسلام*، ترجمه حسین صابری، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۴. بغدادی، عبدالقاهر، (۱۴۰۸)، *الفرق بین الفرق و بیان الفرقه الناجیه منهم*، بیروت: دارالجیل و دارالآفاق.
۱۵. بهبودی، محمدباقر و سرشار، مژگان، (۱۳۹۳)، «فهرست اسماء مؤلفی الشیعه»، *حدیث پژوهی*، ش ۱۲، ص ۱۸۹ تا ۲۱۴.
۱۶. تستری، محمد تقی، (۱۴۱۰)، *قاموس الرجال*، چ ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۷. تهانوی، محمد علی، (۱۹۹۶)، *موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم*، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
۱۸. جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر، (۲۰۰۲)، *رسائل الجاحظ*، به کوشش علی بو ملحم، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۱۹. جان احمدی، فاطمه، (۱۳۹۵)، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، چ ۴، قم: معارف.
۲۰. حبیبی مظاهری، مسعود، (۱۳۹۵)، «ابواسحاق بن عیاش»: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، چ ۵، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۲۱. حلبی، علی اصغر، (۱۳۷۶)، *تاریخ علم کلام در ایران و جهان*، چ ۲، تهران: اساطیر.
۲۲. حنین بن اسحاق، (۱۳۷۹)، *رساله حنین بن اسحاق الی علی بن یحیی فی ذکر ما ترجم من کتب جالینوس؛ کهن‌ترین فهرست جهان اسلام*، به کوشش مهدی محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل.
۲۳. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، (۱۳۶۸)، *اخبار الطوال*، به کوشش عبدالمنعم عامر و جمال‌الدین شیال، قم: مشنورات الرضی.
۲۴. ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۳)، *سیر اعلام النبلاء*، به کوشش شعیب ارناؤوط، چ ۹، بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۵. رحمتی، محمد کاظم، (۱۳۹۵)، *ابن ندیم و کتاب الفهرست*، قم: مورخ.
۲۶. ساکت، محمد حسین، (۱۳۶۸)، *پایگاه محمد الندیم در کتابشناسی*، مشهد: جاوید.
۲۷. سزگین، فؤاد، (۱۴۱۲)، *تاریخ التراث العربی*،

۳۹. عمادی حائری، سیدمحمد، (۱۳۸۷)، «مقایسه روش شناختی دو کتاب‌شناسی کهن در جهان اسلام (فهرست نجاشی و فهرست ابن خیر)»، آینه میراث، ش ۴۲، ص ۱۴۰ تا ۱۶۰.
۴۰. فان‌اس، یوزف، (۱۳۹۷)، کلام و جامعه در سده دوم و سوم هجری، ترجمه فرزین بانکی و احمدعلی حیدری، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۴۱. قاضی عبدالجبار، (۱۴۱۶)، شرح الأصول الخمسه، به کوشش عبدالکریم عثمان و احمدبن حسین بن ابی‌هاشم، چ ۳، قاهره: مکتبه وهبه.
۴۲. -----، (۱۹۶۵-۱۹۶۲)، المغنی فی أبواب التوحید و العدل، به کوشش جرج فنواتی، قاهره: الدار المصریه.
۴۳. کرون، پاتریشیا، (۱۳۸۹)، نظام اندیشه سیاسی در اسلام، ترجمه مسعود جعفری، تهران: سخن.
۴۴. متز، آدام، (۱۳۶۲)، تمدن اسلامی قرن چهارم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: سپهر.
۴۵. مسعودی، علی‌بن‌حسین، (۱۴۰۹)، مروج الذهب و معادن الجواهر، به کوشش یوسف اسعد داغر، بیروت: دارالفکر.
۴۶. مفید، محمدبن محمدبن نعمان، (۱۴۱۳)، جوابات اهل الموصل فی العدد و الرؤیه، به کوشش مهدی نجف، قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.
۴۷. منتظرالقائم، اصغر و سعیدی، وحید، (۱۳۹۳)، تبیین نقش هشام کلبی در فرهنگ و تمدن اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۸. میرزایی، عباس، (۱۳۹۷)، معتزلیان شیعه‌شده، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۴۹. نجاشی، ابوالعباس احمدبن علی، (۱۳۶۵)، فهرست اسماء مصنفی الشیعه؛ رجال النجاشی، به کوشش سیدموسی شبیری زنجانی، چ ۶، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۵۰. ندیم، محمدبن اسحاق، (۱۴۳۰)، الفهرست، به به کوشش محمود فهمی حجازی و عرفه مصطفی و سعید عبدالرحیم، چ ۲، قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
۲۸. سیدمرتضی، علی‌بن‌حسین، (۱۴۰۵)، رسائل الشریف‌المرتضی، به کوشش سیدمهدی رجائی، قم: دارالقرآن الکریم.
۲۹. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، (۱۴۱۷)، تاریخ الخلفاء، به کوشش ابراهیم صالح، دمشق: دارالبشائر.
۳۰. شبلی نعمانی، محمد، (۱۳۸۶)، تاریخ علم کلام، ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی، تهران: اساطیر.
۳۱. شبیری، سیدمحمدجواد، (۱۳۹۳)، «رجال نجاشی»: دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۳۲. شمشیری، رحیمه و جلالی، مهدی، (۱۳۸۷)، «بررسی روش عمومی شیخ طوسی در کتاب الفهرست»، علوم قرآن و حدیث، ش ۸۱، ص ۱۳۵ تا ۱۶۳.
۳۳. شهرستانی، محمدبن عبدالکریم، (۱۳۶۴)، الملل و النحل، به کوشش محمد بدران، چ ۳، قم: الشریف الرضی.
۳۴. «شیخ مفید و معتزله»، (۱۳۷۱)، حوزه، ش ۵۴.
۳۵. صابری، حسین، (۱۳۹۵)، تاریخ فرق اسلامی، چ ۱۰، تهران: سمت.
۳۶. صفری فروشانی، نعمت‌الله، (۱۳۹۱)، غالیان: کاوشی در جریان‌ها و برآیندها تا پایان سده سوم، چ ۳، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۳۷. طقوش، محمدسهیل، (۱۳۹۵)، دولت عباسیان، ترجمه حجت‌الله جودکی، چ ۱۰، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۸. طوسی، محمدبن حسن، (بی‌تا)، الفهرست، به کوشش محمدصادق بحرالعلوم، نجف اشرف: مکتبه‌المرتضویه.

کوشش ایمن فؤاد سید، لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.

۵۱. -----، (بسی تا)،

الفهرست، بیروت: دار المعرفة.

۵۲. نوری، محمد، (۱۳۸۱)، «اولین

فهرست نگاری‌های شیعه»، کتاب‌های اسلامی، ش ۸، ص ۸۵ تا ۹۳

۵۳. ولوی، علی محمد، (۱۳۶۷)، تاریخ علم کلام و

مذاهب اسلامی، تهران: بعثت.

۵۴. ویکی شیعه، «هشام بن حکم»، (تاریخ بازیابی:

۱۴۰۰/۹/۲۴).

۵۵. کتابشناسی الفهرست در نرم‌افزار تراجم.

